

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASININ OLGUNLUK ÇAĞINDA TIP KÜLTÜRÜ VE ÇALIŞMALARI

Abdulhalik Bakır*

Öz

Ortaçağ İslam Dünyasının olgunluk çağında -ki bu dönem onuncu yüzyıla başlar, onüçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eder- diğer bütün bilim dallarında olduğu gibi tıp bilimi ve çalışmalarında da büyük bir sıçrama kaydedilmiştir. Bu gelişmenin meydana gelmesinde birçok faktörün yanında elbetteki Irak merkezli Abbâsî, İspanya merkezli Endülüs, Mısır merkezli Fatimî devletinin rolü büyük olmuştur. Burada Kuzey Afrikalı Müslüman Arap ve Berberi fatihlerin Sicilya adasında kurmuş oldukları Kelbî ve Fatimî devletlerinin katkısı da unutmamak gerekir. Bu saydığımız devletlerin hükümrânlığı sırasında onlarca Müslüman ve Gayr-ı Müslim tabip hastalara şifa dağıtırken tıp alanında da onlarca eser kaleme almışlardır. Ayrıca aynı dönemlerde birçok İslam şehrinde (Bağdat, Basra, Musul, Kahire, Dimaşk, Kayrevan, Palermo, Kurtuba vb.) Dârü'l-Merdâ, Dârü's-Şifâ veya Bimaristan olarak adlandırılan hastanelerde çağımızın standartlarına yakın bir düzeyde tedavi yöntemleri uygulanıyordu. Bu çalışma, özellikle İslam dünyasının olgunluk döneminde tababet bilimi ve çalışmaları alanında meydana gelen önemli birikim ve gelişmeleri ele almakta ve bir değerlendirme ile sonuca bağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ortaçağ İslam Dünyası, Tıp kültürü, Tıp çalışmaları, Bimaristan.*

Abstract

Medical Science and Researches in the Golden Age of Medieval Islam

In the Golden Age of Mediaeval Islam –that begins in the 10th century and continues until the middle of 13th century- a great deal of researches and practices had marked in mediaeval science, as well as in other sciences. The emergences of this development owed to many factors and, of course, to Abbasids in Iraq, Andalusian Muslims in Spain and Fatimids in Egypt as well. Here we should remember the contributions of Kalbids and Fatimids founded by North African Muslim and Berber conquerors. During their sovereignties, while many Muslim and non-Muslim physicians were healing their patients, they wrote a lot books. Besides, in the same era, treatment methods, nearly the same level as those of Modern scientific medicine, were applied in hospitals, called Dârü'l-Merdâ, Dârü's-Şifâ and Bimaristan, in many Islam cities such as Baghdad, Mosul, Cairo, Damascus, Qayrawan (Kairouan), Palermo, Cordoba. This study aims to focus on medicine science and its development stages in the Golden Age of Mediaeval Islam and reach a conclusion with an assessment.

Keywords: *Medieval Islam Age, Medicine Science, Medicine researches, Bimaristan.*

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bilecik.

Giriş

X. Yüzyılda başlayıp XIII. Yüzyılın ortasına kadar devam eden İslam dünyasının olgunluk çağı, Arapların, Farsların ve Türklerin, Bağdat merkezli Abbasî Halifeliği bünyesindeki uzun soluklu ve meşakkatli hizmet ve faaliyetleri¹, Arap, Berberî ve Müvelledûn olarak adlandırılan Müslüman İspanyolların Endülüs'te², Arapların ve Normanların Sicilya Adası'nda³, Fatimîlerin Mısır'da⁴ kurmuş oldukları devletlerin sayesinde yaşanabilmektedir. Bu dönemde siyasî teşekküller bakımından bir bölünmüşlük, coğrafi yapı yönünden bir dağınıklık göze çarpsa da, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişme, hayat standartı ve refah, bilimsel ve teknolojik sıçrama açısından İslam dünyası, önemli bir şöhrete ve dünya devletlerine yön verecek kapsam ve kapasitede kılavuzluk yapma zindeliğine sahipti⁵. Bu çağda hem teorik hem de pratik alanda bütün bilimler (tıp, eczacılık, kimya, matematik, astronomi, fizik, biyoloji, zooloji, felsefe, tarih, coğrafya, filoloji, edebiyat, Kur'an, fıkıh, hadis, tefsir, kelim) büyük bir ilerleme kaydetmiştir⁶. Hele bu bilimler arasında birinci sırada yer alan tıp bilimi ve çalışmaları ve bu alanın mensupları olan tabipler, sağlık personeli ve eczacılar anılan devletlerin hükümdar ve idarecileri tarafından beklenenin üstünde büyük ilgi ve destek görmüşlerdir. Çok eski bir geleneğin devamı olarak hükümdarlar, ifa etmiş oldukları görevin önemi ve hassasiyetinden ötürü kendi ve aile fertlerinin sağlığına büyük bir titizlik ve özen gösteriyorlardı. Bu nedenle de yönettikleri ülkenin en iyi tabiplerini sarayda görevlendiriyorlardı. Hatta memleketlerinde meşhur ve başarılı olmayan tabip bulamadıkları zaman mesleğinde nam salmış yabancı memleketlerden tabipler getiriyorlardı.

Aslında tababet mesleği çok önemli bir meslek olması hasebiyle bir o kadar da bu mesleğin sahipleri olan tabipler açısından riskli ve tehlikeli bir

¹ Halife b. Hayat 2008, s.503-584; el-Karamânî, 1992, c.II, s.69-200; es-Se'âlibî 1995, s.147-228;

Frye 2009, s.239-250; Ali (Trz.), s.32-61; Kemaleddin 1985, s.10-150.

² Hitti 1989, s.777-790; Sâlim 2008, s.284-317; Şeyban 2010; Şeyban 2007.

³ Moreno 2008; Amari, (Trz.), s.9, 21, 142-146, ed-Dürî 1980, s.156-157.

⁴ Ebu's-Salt 2008, s.239-272; Nâsır-ı Husrev 1950, s.59-94; el-Karamânî 1992, c.II, s.227-254; Seyyid 1992; Cemal 1991, s.91-141; Çelik 2008, s.19-22; Gökhan 2008, s.16-26.

⁵ Bkz. el-İstahrî, 1927, s. 12-348; İbn Havkal, 1967, s. 18-535; es-Se'âlibî, 1985, 169-172, s. 231-239, 240-244, 530-545, 597-607, 608-616, 617-620, 621-628, 629-632, el-Makdisî, 1904, s. 62-495; el-Gurnâfî, 2011, s. 61-154; Nâsır-ı Husrev 1950, s. 4-159; İbnu'l-Belhî 2008, s.104-138; el-İdrisî 1989, c.I, 17-521, c. II, s.525-717; İbn Cübeyr, 2003, s.15-261; Mez 2000, s.433-456, 489-510, 521-528, 533-543.

⁶ Mez 2000, s. 207-222, 207-244, 251-254, 257-271, 279-281, 283-315, 327-330, Eyyüb 1989, s.263-276; ez-Zahrânî 1996, s.165-194, 196-222, 253-363, 367-451; el-Beşrî 1997, s.154-200, 204-262, 264-318, 322-378; Hallâk (Trz.), s.279-380; Ahmed 1997, s.15-120; Ferruh 1983, s.405-469.

alandı. Dolayısıyla da bu meslek sahipleri, her türlü baskı, tehdit, şantaj, hakaret ve dayanın yanında zaman zaman en ufak bir ihmal ve yanlış tedaviyi hayatları ile ödeyebiliyorlardı. Böyle bir muameleye maruz kalan tabiplerden bazıları şunlardır: Hilâl b. İbrahim İbn Zehrûn Ebu'l-Hüseyn es-Sâbî el-Harrânî et-Tabib, el-Mübârek b. Şerâre Ebu'l-Hayr et-Tabibu'l-Kâtib el-Halebî⁷.

İslam dünyasının olgunluk döneminde hükümdar ve saray mensuplarının yoğun ilgi ve desteğinin bir devamı olarak da tam teşekküllü بیمارستان, دârülmردâ, şifahane ve تیمارخانه adları altında hizmet veren hastanelerin, tam donanımlı eczanelerin faaliyete geçmesi, donanımlı ve eğitilmiş sağlık personelinin çalıştırılması, sağlık bilincinin fertlerin ve toplumların hayatında önem kazanması, hijyan ve çevre bilincinin artması tıp bilimi ve çalışmalarının büyük bir sıçrama kaydetmesine yol açmıştır⁸.

I. Abbasîler Döneminde Tababet

A. Abbasîler Döneminde Sağlık Kurumları

İslam dünyasının olgunluk çağında teorik tıp bilimi yanında uygulamalı tıp bilimi de önemli bir mesafe katetmişti. Bu dönemde az önce de bilgi verildiği gibi, بیمارستان olarak adlandırılan hastaneler çoğalmış ve bu gelişme öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, halifeler ve onların yakınları adına hastaneler tesis edilmeye başlanmıştır. M. X. yüzyılın ilk yarısında özellikle Bağdat şehrinde birçok hastane inşa edildi. Abbasî halifesi el-Mu'tazid'in kölesi Bedr, Bağdat'ın doğu kesiminde yer alan er-Rusâfe⁹ semtinin güneyindeki el-Muharrem mahallesinde *el-Bimâristânü's-Sâ'îdî* adında bir hastane yaptırdı. Vezir Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. el-Cerrâh, H. 302/M. 914 yılında Bağdat'ın batısında, *Bimâristânü'l-Harbiyye* olarak adlandırılan bir hastane kurdu. Abbasî halifesi el-Muktedir döneminde, halifenin annesi, Bağdat'ın A'zamiyye seminde ve Dicle nehrinin kenarında yer alan Yahya çarşısında *Bimâristânü's-Seyyide* adında bir hastane inşa ettirdi. Bu hastane, H. 306/M. 918 yılında o dönemin ünlü hekimlerinden Ebu Sa'id b. Sâbit tarafından hizmete açıldı. Yine bu dönemde Halife el-Muktedir'in buyruğuyla H. 306 yılında Bağdat'ın batı kesiminde *el-Bimâristânü'l-Muktedirî* olarak adlandırılan bir hastane yapıldı. Bununla beraber el-Muktedir'in veziri Ebu'l-Hasan İbnü'l-Fürât tarafından *Bimâristân İbnü'l-Fürât* adında bir hastane insanların hizmetine sunuldu. Bu

⁷ Bkz. el-Kıftî 1908, s.330-331, 350.

⁸ Bkz. Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia 2001, s.64; Mazaherî 1972, s.217; Ma'ruf 1983, s.477; el-A'zamî 2001, s.81.

⁹ Ünlü Iraklı Türkmen tarihçi ve Arap dili âlimi Dr. Mustafa Cevâd'ın bildirdiğine göre, er-Rusâfe semti bugün Heybet Hatun, en-Nasse ve es-Sefîne olarak adlandırılmaktadır. Bkz. İbnü's-Sâ'î 2008, s.219, not: 197.

sağlık kurumları dışında Bağdat'ta, *Bimâristân el-Emîr Beckem*, *Bimâristân Bâbu'l-Muhavvil* adında başka hastanelerin de kurulduğunu belirtelim¹⁰.

İslam dünyasının olgunluk döneminde büyük hastaneler yalnız Bağdat'ta, Şam'da ve Kahire'de değil, Mekke, Kudüs, Halep, Harran ve Endülüs'teki bazı şehirlerde de kurulmuştur. Hastalar bu hastanelere durumlarına göre ve renk, din, cinsiyet ya da sosyal sınıf ayırımı yapılmaksızın kabul ediliyordu. Eski bir sarayda kurulmuş olup, bir kayyum tarafından çok iyi yönetilen Eski Kahire hastanesinde, her hastanın çarşafı bir yatağı vardı ve kendisi her gün bir hekim tarafından ve günde birkaç kez verilen ilaçları uygulayan, yemekleri getiren hastabakıcılarca yoklanırdı. Bundan pek uzak olmayan başka bir eski sarayda, yalnız kadın tabiplerin çalıştığı kadınlara ayrılmış bir hastane bulunmaktaydı. Doktorların ruh hastalıklarını tedavide uzmanlaştıkları tımârhanede de kadın, erkek olarak ayrılmıştı ve her hasta demir parmaklıklı bir pencereden ışık alan ve *maksûre* denilen bir hücrede otururdu¹¹.

İslam dünyasının olgunluk çağındaki Bağdat şehrini ziyaret eden Tudela'lı Benjamin, burada görmüş olduğu hastane ve doktorlar hakkındaki şu bilgileri sunmaktadır: “*Halife, nehrin diğer yakasında nehrin kollarından birinin kıyısında -ki burası Bağdat şehrinin sınırındır- fakir kimselerin tedavisi için bloklar halinde odalardan oluşan bir hastane (bimaristan) ve bir imaret (hospice) yaptırmıştır. Hastanede, ilaç ve diğer ihtiyaçları halifenin bizzat kendi bütçesinden karşılanan 60 kadar doktorun kendilerine mahsus odaları (yazihane) bulunmaktadır. Tedavi olmak için gelen her hastanın ihtiyacı da halife tarafından karşılanmaktadır. Burada Dâru'l-Mâristan adında bir kurum vardır ki, köylerde yazın kavurucu sıcağında şuuru/aklı kaybeden akıl hastaları buraya alınır, kış aylarına değin eski sağlığına kavuşuncaya kadar burada tedavi görürler. Burada bu hastaların ayaklarına zincir vurulur. İhtiyaçları halife tarafından karşılanan bu akıl hastalarının, ailelerinin yanına dönmelerine ancak tedavi edildikten sonra müsaade edilir. Evlerine dönerken kendilerine bir miktar da para verilir. Her ay halife tarafından görevlendirilen bir memur (müfettiş) hastaların tedavi edilip edilmediğini kontrol eder. Bu memurlar sırf bu iş için tahsis edilmişlerdir. Bağdat'a gelenler arasında akıl hastaları varsa, halife onlara da yardım eder. Çok adil olan halifenin bütün icraatı hep iyilik ve güzellik içindir.*”¹².

İslam dünyasının olgunluk çağında Irak'ın Vâsıt, el-Cezîre bölgesinin Rakka, Meyyâfarikîn, Harran, Nusaybin, Anadolu'nun Antakya, Türkistan'ın Merv, İran'ın Rey, Şirâz, İsfahan ve Sicistan'ın Zerenc şehirlerinde çeşitli hastaneler bulunmaktaydı¹³.

¹⁰ Bkz. Ma'ruf 1983, s.477.

¹¹ Mazaherî 1972, s.217.

¹² Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia 2001, s.64.

¹³ Terzioğlu 1992, s.164.

Abbasî halifeleri hac mevsimlerinde çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenleyerek tıbbın ilerlemesine yardımcı oluyorlardı. Doktorlar, bu kongrelerde araştırmalarının sonuçlarını açıklar ve ilaç yapımında kullandıkları bitkiler de dâhil hammaddeler hakkında bilgi verirlerdi¹⁴.

B. Abbasîler Döneminde Tabipler ve Eserleri

Abbasîler döneminde bütün bilimlerde olduğu gibi tababetin de önemli bir sıçrama kaydetmesi sonucunda çok önemli tabiplerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemin meşhur tabiplerinden biri **Sâbit b. İbrahim b. Zehrûn el-Harrânî es-Sâbî**'dir. Künyesi Ebu'l-Hasan olan Sâbit, Bağdat'ta ikamet eden becerikli ve başarılı bir tabipti, ancak o tıp mesleğinden fazla para kazanamadığı için yoksulluk içinde yaşıyordu. Onun bilinen eserleri şunlardır: *İslâh Makâlât min Kitâb Yuhanna b. Serafyun*, ve *Kitâb Cevabât Mesâil Sü'ile 'Anhâ*¹⁵.

Adududdevle 364 yılında Bağdat'a gelince, Ebu Mansur Nasr b. Hârûn'a, Bağdat'ın en kabiliyetli tabibini sormuş, o da bu durumu, şehrin meşhur tabiplerinden Abdu Yaşû' el-Câslîk'a iletmişti. Abdu Yaşû' bu iş için en uygun kişinin Ebu'l-Hasan olduğunu bildirmiş ve onu, Adududdevle'nin konağına gitmesi, durumuyla ilgilenmesi ve bu alandaki ihtiyaçlarını karşılaması için ikna etmişti. Ebu'l-Hasan'ın isteği üzerine yanına kral hakkında uzman bir temizleyici getirildi ve ona üç gün boyunca hükümdarın halleri ve halvet anındaki davranışı ile ilgili sorular sordu, o da kendisine bu konularda bilgi verdi. Bu inceleme sonunda Ebu'l-Hasan, arkadaşı Abdu Yaşû'ya şöyle dedi: *"Bu hükümdarın durumunu inceledim ve o her ne zaman Bağdat'ta, geç vakitlerde uyumak, devletin idaresiyle meşgul olmak, bolca yemek-içmek ve cinsel ilişkide bulunmakla geçirdiği bir yıl ikameti sonucunda aklı bozulmaktadır. Onun işlerini düzenleyeni ve tabibi olarak bu durumun elimle gerçekleşmesini istemiyorum."* Adududdevle ikinci defa Irak'a döndükten sonra, durum aynen Ebu'l-Hasan'ın dediği gibi gerçekleşmiştir¹⁶.

Ebu'l-Hasan Sâbit b. İbrahim, H. 283 yılının Zilka'de ayının bitişine 2 gece kala Perşembe gecesine Rakka'da doğmuş, H. 369 yılının Şevval ayının bitişine 11 gün kala Cuma günü Bağdat'ta vefat etmiştir¹⁷.

İşte böyle bir ortamda, sağlık alanında çok kabiliyetli ve bilgili hekimler hizmet vermeye başlamıştı. O hekimlerden biri de **Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurre** idi. Daha önceleri Abbasî Halifesi er-Radî'nin hizmetinde bulunan bu

¹⁴ İbnü'n-Nedîm 1994, s.356-359; Robinson 1943, s.186; Yıldız 1988, s.45.

¹⁵ el-Kıftî, 1908, s.111.

¹⁶ el-Kıftî, 1908, s.112-113.

¹⁷ el-Kıftî, 1908, s.115.

tabip, bu dönemden sonra Abbasî halifesi el-Muti'lillâh ve emir Ebu'l-Hasan el-Akta' b. Büveyh'in tapıplığını yapmaya başlamıştı. Tıp alanında çok yetenekli, bu mesleğin incelikleri hususunda gayet bilgili ve eserlerin zorluklarını çözmeye akıl sahibi bir tabipti. Anılan dönemde Bağdat'ta بیمارistan'ın yöneticisi olan Sâbit, aynı zamanda çok iyi bir tarihçiydi ve İslam dünyasında ilgi çeken meşhur bir tarih eserinin de sahibiydi. Bu tabibin, H. 365 yılının Zilka'de ayının on birinci gecesi olan Perşembe gecesi vefat etmiştir¹⁸.

Büveyhî hükümdarı Adududdevle, âlimlere ilgi gösterir, onlarla bilimsel toplantılar düzenler, onlara bilim ve sanatı yaymaları için büyük destek verirdi. Bu hükümdar ziraat ve ticaretin gelişmesi için de büyük çaba sarf etmekteydi. Onun döneminde Bağdat refah içinde bir şehir haline gelmiş, buradaki devlet hazinesi zenginleşmiş, böylece İslam dünyasının her yöresinden âlimler gelerek çeşitli bilim dallarında eserler yazmışlardır. Bu gelişmeler sonucunda anılan hükümdar zamanında Bağdat'ta birçok âlim, filozof, edîb ve tabip yetişip şöhret kazandı. Bu hükümdar, H. 371 (981) yılında Bağdat'ın batı kısmında, köprüünün yanında büyük bir hastane yaptırdı, ihtiyaç duyulan bütün ilaç, araç ve gereçleri getirtti. Ayrıca aralarında cerrah, göz tabibi ve ortopedi uzmanlarının da bulunduğu 24 doktor görevlendirdi. Bunlar arasında meşhur tabib **İbrahim İbn Beks** de bulunuyordu. Hastanenin başhekimliğini ise **Ebu Mansûr Sâ'id b. Bişret-Tabib** yapıyordu. Bu şahıs, sıcak ilaçlarla tedavi edilen hastalıkları ilk defa soğuk ilaçlarla tedavi eden tabip olarak ün kazanmıştı. O dönemde hem bir tıp okulu hem de bir hastane görevini yürüten bu sağlık kurumu, *el-Mâristânü'l-'Adudî*¹⁹ olarak adlandırılmaktaydı²⁰.

el-Kıftî, anılan yirmi dört tabip arasında **İbn Mendeveyh el-İsfahanî**'yi de gösterir. Onun ifadelerine göre, bu tabibin tıpla ilgili sözleri yararlı ve hoştu, ayrıca onun güzel bir *kunnâş*'i da bulunmaktadır. İbn Mendeveyh edip ve seçkin bir insandı, ayrıca o, şiir ve şairler hakkında yazmış olduğu dokunaklı büyük bir eserin de sahibiydi. Dil, nahiv ve şiir alanında yazılar yazardı. Tıp alanında yazılan eserleri ise şunlardır:

1. Kitâb Nakzi'l-Câhız fi Nakzihi't-Tıb.
2. Kitâbu'l-Câmi' el-Kebîr.
3. Kitâbu'l-Ağziye.
4. Kitâbu't-Tabîh.

¹⁸ el-Kıftî, 1908, s.77.

¹⁹ Bu hastanenin, Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr'un el-Huld sarayının dönüştürülmesiyle kurulduğu söylenir. Selçuklular döneminde Sultan Tuğrul'un (1040-1063) buyruğuyla hastane Şeyh Abdülmelik b. Yusuf tarafından yeniden düzenlenmiş ve hekim sayısı 28'e çıkarılmıştır. Hastane, Moğollar'ın 1258'de Bağdat'ı ele geçirmelerine kadar faaliyetine devam etmiş, bu sağlık kurumundan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır. Bkz. Terzioğlu 1992, s.165.

²⁰ el-A'zamî 2001, s.81.

5. Kitâbu'l-Muğîs fi't-Tıb.
6. Kitâbu'l-Kâfi fi't-Tıb.
7. İsfahan Halkı için yazılmış birkaç Risâle²¹.

Adududdevle zamanında tıp alanında şöhret kazanan bir diğer tabip de **Ebu Ya'kub el-Ehvâzî**'dir. O aynı zamanda Adududdevle'nin Bağdat'ta bimaristan'ı onarması sırasında topladığı tabiplerden biriydi ve devletten düzenli maaş almaktaydı. Tıp konusunda yöntem sahibi olan Ebu Ya'kub, *es-sekencebîn el-buzürî*²² adlı ilaç ile ilgili bir makale yazmıştır²³.

Büveyh oğulları zamanında tanınmış bir tabip de **Ebu'l-'Alâ' et-Tabib** idi. Bu tabip yolculuk ve ikamet esnasında hükümdarlara eşlik ederdi. el-Kıfî'nin bildirdiklerine göre, Sultânu'ddevle, H. 415 yılında Şiraz'da ölümü ile sonuçlanan bir hastalığa yakalandı. Bu hükümdar günlerce şarap içti bunun sonucunda da boğazında boğmacaya benzeyen bir hastalık meydana geldi. Ona hacemat yaptırmaması ve içmeyi bırakması tavsiye edildi; ancak o bunu yaptırmadı. Böylece hastalığı arttı; öyle ki hanceresi daraldı ve sesi zayıfladı. Bunun üzerine arkadaşı el-Evhad Ebu Muhammed, tedavisi için bir tabip istetti. Bunun üzerine Ebu'l-'Alâ' et-Tabib, ona gönderildi. Ancak bu tabip, onu muayene ettikten sonra, kendisine hacemat yapmaktan korktu ve "*ben bunu, el-Evhad gelmeden yapamam*" dedi. Başvurular esnasında ve onunla harcanan saatler sonucunda Sultânu'ddevle öldü.²⁴

Büveyh oğulları döneminde hizmet veren diğer tabipler ise şöyledir:

Ebu Sa'îd el-Ercânî et-Tabib: Ercân şehrinde olup Fars kökenli meşhur bir tabiptir. Büveyh oğulları hükümdar ve valilerine hizmet etmiştir. 384 yılının Cümâda'l-Ûlâ ayının bitişine iki gece kala Çarşamba günü Behâuddevle b. Adududdevle'nin döneminde Bağdat'ta vefat etmiştir²⁵.

Ebu Sehl el-Ercânî et-Tabib: Fars memleketi Ercân halkından olup yenilikçi, ifadeleri ve değerimleri güzel bir tabip olduğu söylenmektedir. Büveyh oğulları döneminde şöhret kazanmış biriydi; ikamet ettikleri yerlerde ve yolculukları esnasında anılan dönemin hükümdarlarına hizmet ediyordu. Onların sohbetinde bulunmak için Bağdat'a geldi. Ancak 418 yılında burada

²¹ el-Kıfî 1908, s.438.

²² Horasan ve Maverâünnehr bölgelerinde çisinti olarak toplanan sekencebîn denilen ilacın en kaliteli taze ve beyaz olanıydı. Bu özellikleri taşıyan ilaç genellikle orta ısıda, şekerden daha tatlı, daha hoş ve nisbeten nemli olmaktadır. Bu maddeden çıkarılan yağ ise, hafif ve daha çok köpüklü şeylerin tadını andıran güzel bir tada sahipti ve aynı zamanda özel bir kokusu vardı. Bkz. Bakır, 2000, s.285.

²³ el-Kıfî, 1908, s.436.

²⁴ el-Kıfî, 1908, s.411.

²⁵ el-Kıfî, 1908, s. 408.

peygamberlik iddiasında bulundu; bunun üzerine yakalandı, servetine ve gayrimenkullerine el konuldu²⁶.

Ebu Sa'îd el-Yemâmî: Basra'da ikamet eden, eskiçağ âlimlerinin ilimlerinde bilgili, tıp ve astroloji bilimlerinde kabiliyetli bir âlimdi. Büveyh oğulları döneminde yıldızı parladı. Onun H. 421 ile 430 yılları arasında vefat ettiği bildirilmektedir²⁷.

Ebu'l-Hayr el-Cerâ'ihî: Tıp alanında yetenekli, uzman ve mesleği yönünden meşhur bir tabipti. Adududdevle, onu, Bağdat'ın batı kısmındaki köprü Adudî بیمارistanına tabip olarak tayin etmiştir²⁸.

Ebu'l-Hüseyn b. Neffâh el-Cerâ'ihî: Özellikle yaralar konusunda meşhur bir tabipti. Adududdevle, bu tabibi de Bağdat'taki Adudî بیمارistanına tayin etmiştir. Bu tabip Ebu'l-Hasan el-Cerâ'ihî'ye arkadaşlık yapmaktaydı. Onların her ikisi de tıp sanatında kabiliyetleriyle tanınıyorlardı²⁹.

Ebu'l-Hüseyn b. Keşkerâyâ: “*Sinân'ın Öğrencisi*” unvanıyla tanınan bu tabip Bağdat'ta, sivri zekâsı ve üstün bilgisi ile tanınmaktadır. Adududdevle'nin Bağdat'ta bir araya toplayıp da maristanda istihdam ettiği tabiplerden biridir. Bu tabip, Adudî بیمارistanına gelmeden önce emir Seyfuddevle'nin hizmetinde idi. Onun iki adet kunnâs'ı vardır; onlardan birisi “*el-Hâvî*” olarak adlandırılır. Diğeri ise ithaf ettiği kişinin ismini taşımaktaydı. Bu tabip, çok konuşan biriydi; tabipleri sorular sorarak utandırmayı severdi. **Dikenlerle sivri maddeleri kaldırmaya yarayan bir enjeksiyonu** olan bu tabip, “*Sâhibu'l-Hukne*” (şırınga sahibi) olarak tanınmaktaydı³⁰.

Ebu'l-Hüseyn b. Denhâ et-Tabibu'l-Kâtib: Büveyh oğulları zamanında havas tabakasının tabibi olarak görev yaptığı söylenmektedir. Emîr Behâüddevle b. Adududdevle'ye yolculuklarında eşlik ederdi ve daha ziyade Basra şehrinin yazışma işlerini üstlenmişti. Ayrıca o, bu dönemde kitâbet alanında şöhret kazanmıştı³¹.

Ebu'l-Hasan b. Ğassân et-Tabibu'l-Basrî: Basralı bir tabip olup tıp öğretimiyle uğraşıyordu. Eski çağ âlimlerinin ilminde de bilgili olan bu tabip, Büveyh oğulları emîrlere hizmet ediyordu; özellikle de Fenâ Hüsrev'in sağlığıyla ilgileniyordu. Edebiyat ve şiir alanında şöhret kazanmıştı. Bağdat'a giderken Adududdevle için şu şiiri söylemiştir:

“*Kralın görüşü memleketleri idare eder*”

²⁶ el-Kıftî, 1908, s. 408.

²⁷ el-Kıftî, 1908, s. 407.

²⁸ el-Kıftî, 1908, s. 407.

²⁹ el-Kıftî, 1908, s. 403.

³⁰ el-Kıftî, 1908, s. 403.

³¹ el-Kıftî, 1908, s. 402.

*Ve onları deneyim sahibi efendi korur
Ey Adududdevle! Onlar (memleketler) için kalk
Zira onlar şeş (altı) ile yek (bir) arasında kaybedildi.”.*

Ebu'l-Hasan'ın Adududdevle'nin idareyi elinden aldığı İzzüddevele Bahtiyâr hakkındaki şiirin birinde, onu aşağılayarak şöyle hicvetmektedir:

*“Ehvaz'da yetmiş gece ikamet etti
Krallık işini idare etti, tâki orası yıkıldı
Öyle bir işi idare etti ki, başlangıcı körlük
Ortası musibet, sonu ise pisliktir”³².*

Nazîfu'n-Nefs er-Rûmî: Yunancadan Arapçaya tercüme konusunda bilgili, ancak tedavide başarılı bir tabip olmadığı ileri sürülmektedir. Adududdevle, onun uğursuzluk getireceğine inanırdı. İnsanlar da onunla ilgili aynı kanaati taşıyorlardı. Bu tabip, bir hastanın yanına girdiğinde ödleri kopardı. Hakkında şu hikâyeye meşhurdur: Adududdevle, onu, tedavi maksadıyla bir kumandana göndermiş; anılan tabip yanından ayrıldıktan sonra kumandan, bu olaydan tedirgin olmuş, güvendiği bir kölesini çağırıp, Adududdevle'nin kendi hakkındaki niyetini öğrenmesini ve eğer bir değişiklik varsa, ayrılmasına ve uzaklaşmasına izin vermesini söylemesi için hâcibine göndermiştir. Hâcip, köleye, bu sorunun sebebini sormuş; köle de anlattığından daha fazlasını bilmediğini söylemiştir. Nazîfu't-Tabib, anılan kumandana gelerek şöyle demiştir: *“Efendimiz emîr (Adududdevle), beni, seni muayene etmem için gönderdi.”* Bu olaydan sonra, Adududdevle onu da, diğer yirmi dört tabiple birlikte Bağdat'ta onardığı Adudî Bimaristân'ına tayin etmiştir³³.

Ali b. Abbas: İslam dünyasının olgunluk döneminde şöhret kazanan tabiplerden biridir. Bu hekimin hayatı ile ilgili fazla bilgi bulunmasa da, eseri hakkında geniş bir bilgiye sahibiz. Anlatılanlara göre bu tabip, Ahvazlı olup Mazdeist bir aileye mensuptu. Muhtemelen burada İbn Mâhîr adında İranlı yaşlı bir hocadan ders almıştır. Ancak bununla yetinmeyerek kendisi de kitaplar okumuş ve bilgisini artırmaya çalışmıştır. Bilgili ve deneyimli bir tabip olunca da Büveyhî hükümdarı Adududdevle döneminde Adudî Bimaristan'ında çalışmıştır³⁴. M. 982 (994 veya 1004 yılında vefat ettiği de rivayet edilir) yılında vefat eden bu tabip, *Kâmilü's-Sinâ'a* adında bir eser kaleme almış ve bu eser, *Kitâbu'l-Melikî (Krallık Kitabı)* adıyla Arapçadan Lâtinceye çevrilmiştir. Yazar, eserinin mukaddimesinde, Hippokrates'i tıbbî konuları özet olarak ele almak ve netsizlikle, Galenos'u ise konuların aşırı detayına girmekle ve gereksiz bilgiler vermekle tenkit etmektedir. Ali b. Abbas, er-Râzî'nin *el-Hâvi* adlı eserinin çok

³² el-Kıftî, 1908, s. 402.

³³ el-Kıftî, 1908, s. 337-338.

³⁴ Karlığa ve Kazancıgil 1999, s.25.

hantal bir yapıda olduğunu ve onu elde etmenin külfet gerektirdiğini, dolayısıyla da ona sahip olmanın neredeyse imkânsız olduğunu belirtir. *Kâmilü's-Sinâ'a* adlı eseri iki bölümden oluşur; birinci bölümde on konu bulunur ve burada daha ziyade tıp biliminin teori yönü ele almır. İkinci bölüm ise yine on konuyu kapsar ve burada tıp mesleği bütün detayı ile anlatılır. Bu bölümde yer alan *Samîmu'l-Amel bi'l-Yed* konusu tamamen tıp mesleğinin pratik yönünü oluşturan ameliyatlara ilgilidir. Bu eserde rahatça anlaşılır kolay bir dil kullanıldığı, içeriğinin ve bilgilerinin bugünkü hekimlerin de anlayabileceği ve kullanabileceği stilde yazıldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle eserin bilimsel ve tarihsel değeri yanında, dil ve edebiyat yönünden de kıymetli olduğu bilinmektedir³⁵.

İslam dünyasının olgunluk çağında şöhret kazanan diğer tabipleri de şöyle sıralamak mümkündür:

el-Ya'kub b. es-Sabâh el-Kindî: Basralı olan bu tabip soylu bir kökenden geliyordu Dedesi, Hâşim oğulları için valilik görevinde bulunmuş ve Basra'ya yerleşerek burada araziler edinmişti. Daha sonra buradan Bağdat'a taşınmış ve orada edebiyatçı olmuştur. Tıp, felsefe, aritmetik, mantık, şarkı yazımı, geometri, yılların hesabı ve astronomi alanlarında âlim bir kimse olduğu ifade edilmektedir. Onun birçok ilim dalında birçok eseri bulunmaktadır. Edebiyatıyla krallara hizmet etmiş ve birçok felsefe kitabını tercüme etmiştir. Bu eserlerin anlaşılamayan yönlerini şerhetmiş, ağır ve zor olanlarını da özetlemiştir. Onun tevhîd konusunda zaman mertebelerini izlemeye mantık sahiplerinin yolunu takip eden bir kitabı olup ondan önce bu konuda onun gibi bir eser yazan birinin olmadığı iddia edilmektedir. Bu filozofun, anılan metotla yazılmış peygamberliği ispat konusunda bir eseri vardır. Ayrıca *Teshilü Sübülü'l-Fezâil fi Âdâbi'n-Nefs* ve *Kitab fi Ma'ifeti'l-Ekâlîm* adında eserleri de vardır³⁶. el-Kindî'nin, İbnu'n-Nedim tarafından zikredilen ve Ahmed Fuad el-Ehvânî tarafından nakledilen tıpla ilgili eserleri ise şöyledir:

1. Risâletün fi't-Tıbbi'l-Bokratî.
2. Risâletün fi'l-Ğizâ' ve'd-Devâi'l-Mühlik,
3. Risâletün fi'l-Ebhîreti'l-Musliha fi'l-Cevvi mine'l-Vebâ'i.
4. Risâletün fi'l-Edviyeti'l-Müşfiye mine'r-Revâihi'l-Mü'ziyeti.
5. Risâletün fi İshâli'l-Edviyeti ve İncizâbi'l-Ahlât.
6. Risâletün fi 'İlleti Nefsi'd-Dem.
7. Risâletün fi Eşfiyeti's-Sümûm.

³⁵ İbrahim 1981, s.152. "*Kâmilü's-Sinâ'ati't-Tıbbiyye*" adlı eserin içeriği ve konuları için bkz. Karlığa ve Kazancıgil 1999, s.31-54.

³⁶ el-Kıftî 1908, s.366-368. Bu filozofun diğer ilimlerle ilgili çalışmaları hakkında bkz. Bozkurt 2002, s.93-95.

8. Risâletün fi Tedbîri'l-Esihhâ'.
9. Risâletün fi 'İleti Bahhârîn el-Emrâzi'l-Hâdde.
10. Risâletün fi'l-'Uzvi'r-Reisî mine'l-İnsân ve'l-İbâne mine'l-Elbâb.
11. Risâletün fi Keyfiyyeti'd-Demâğ.
12. Risâletün fi 'İleti'l-Cüzzâm ve Eşfiyetihi.
13. Risâletün fi 'Azzati'l-Kelbi ve'l-Keleb.
14. Risâletün fi'l-A'râzi'l-Hâdise mine'l-Balğam ve 'İleti Mevti'l-Füc'eti.
15. Risâletün fi Vaz'i'l-Me'idedi ve'n-Nakris.
16. Risâletün ilâ Recûlin fi 'İletin Şekâhâ ileyhi.
17. Risâletün fi Aksâmi'l-Hummayât.
18. Risâletün fi 'Îlâci't-Tahhâl el-Câsî mine'l-'Arâzi's-Sevdâviyye.
19. Risâletün fi Ecsâdi'l-Hayevân izâ Füsided.
20. Risâletün fi Kaderi Menfa'ati Smâ'ati't-Tıb.
21. Risâletün fi San'ati At'imetin fi Ğayri Anâsirihi.
22. Risâletün fi Tağyiri'l-At'ime³⁷.

Sâ'id b. Yahya b. Hibetüllah b. Tûmâ en-Nasranî Ebu'l-Kerm el-Bağdadî: Güzel tedavi yapan ve çoğunlukla da iyi sonuç elde eden bir tabip olduğu ileri sürülmektedir. Bu tabip, tıp mesleğinde şanslı, başarılı, güvenilir bir kişiliğe sahipti ve cömert bir insandı. en-Nâsır zamanında vezirlerin konumuna yükselecek kadar başarı kaydetmişti. Anılan halife, onu, havas tabakasının mallarını koruma görevine atadı ve bu malları ona teslim etti. Bu tabip, arabuluculuk işini de çok iyi bir şekilde yapıyordu; dolayısıyla da onun eliyle önemli işler gerçekleştirildi. Çoğu zaman kötülükler onun gayretleri sonucunda bertaraf edilmekteydi. Son günlerinde Halife en-Nâsır'ın gözleri zayıfladı ve kalbine arız olan üzüntülerden dolayı vakitlerinin çoğunda unutkanlık yaşıyordu. Hesaplar ve parasal işlemlere bakma işinde aciz kalınca, Sittü Nesim olarak bilinen Bağdatlı bir kadını yanına aldı; bu kadının, halifenin el yazısına yakın bir yazısı vardı, bu nedenle de onun cevaplarını ve kâğıtlarını yazıyordu. Tacüddin Raşık adında halifeye yakın olan bir köle de ona yardımcı oluyordu. Sonra en-Nâsır'ın hastalığı arttığını fırsat bilen kadın, cevapları kendi kafasına göre yazmaya başladı, bir defasında doğru diğerinde ise hatalı yazıyordu. Köle de onunla birlikte aynısını yapıyordu. Görüş birliğiyle söylenen bir habere göre, el-Müeyyed denilen vezir el-Kummî, bakılması gerekli olan bir yazının cevabında açık bir çelişkiyi görünce, buna karşı çıktı, sonra tabip Sâ'id b. Tûmâ'yı çağırdı ve bu durumu açıklamasını istedi. O da halifenin göz zayıflığını ve unutkanlığını gerekçe göstererek cevaplar konusunda kadınla köleden yardım aldığını söyledi. Bunun üzerine vezir evrak teatisini durdurdu.

³⁷ el-Ehvânî, (Trz.), s.87-88.

Köle ile kadın bu durumu öğrenince, iki askerle birlikte tabibe suikast düzenleyerek onu öldürmeye karar verdiler. Gecelerden birinde tabibi beklemeye koyuldular; Sâ'îd vezirin evine geldi, sonra da saraya gitmek için karanlık olan Darbülğille Kapısına varınca onu bıçakladılar. Ancak tabip, darbenin sıcaklığını hissedince yer düştü, sonra kalkarak el-Herâs harabesinin kapısına varana kadar koştu, ama onu takip eden iki katil onu öldürdüler, Sa'id'e meşale tutan kişiyi de yaraladılar. Tabip, ölü olarak evine götürüldü ve aynı gecede evinde defnedildi. Katiller arandı ve kısa süre içinde kimler oldukları öğrenildi ve İbrahim b. Cemil onları yakalayarak evine taşıdı. O gecenin ertesi sabahı olunca katiller, ölüm cezalarının infaz edildiği yere çıkarıldılar, karınları deşildi ve tabibin çıktığı el-Ğulle kapısına bakan el-Mezbah kapısında asıldılar. Sâ'îd b. Teumâ'nın öldürülmesi 620 yılının Cümâda'l-Ülâ ayınının 18 olan Perşembe günü gerçekleşmiştir³⁸.

Ebu'l-Hasan b. Sinân es-Sâbi'i: Bu tabibin dedesi Sâbit b. Kurre, Sabi'îlerdendi ve tıp alanındaki meşhur bir aileye mensuptu. Onlara Sinân ailesi denilmektedir. Ebu'l-Hasan, H. 439 yılında Bağdat'ta bimaristanda fiyat belirleme görevini yürütüyordu. Tıp mesleğinde çok başarılı bir tabip olduğu bildirilmektedir³⁹.

İbn Vasîf: H. 350 yılı dolaylarında Bağdat'ta mesleğini icra eden bir tabipti. İlmîni geliştirmek için genç yaşta Harran'dan ayrılarak, bilim merkezi ve âlimlerin uğrak yeri olan Bağdat'a gitti. Kendisi göz hekimliği alanında uzmandı ve çok bilgiliydi, öyle ki zamanında ondan daha bilgisinin bulunmadığı iddia edilmektedir. Göz tıbbında uzmanlaşmak isteyen tabipler, bu ilmi öğrenmek için uzak ülkelerden yanına gelirlerdi. Örneğin, Ahmed b. Yunis el-Harrânî el-Endelüsî ve kardeşi, Endülüs'ten kalkarak Bağdat'ta yaşayan bu tabibin yanına gelmişler ve tıbbın bu dalında derinleşerek memleketlerine dönmüşlerdir. Bu ünlü göz tabibinin, H. 365/M. 975 yılında vefat ettiği bildirilmektedir⁴⁰.

Ebu Nasr el-Farabî: Bu filozof, Mâverâünnehr bölgesinde bir Türk şehri olan el-Fa'rab'da dünyaya gelmiştir. Irak'a giderek Bağdat'a yerleşti ve burada Abbasî halifesi el-Muktedir döneminde Bağdat'ta vefat eden Yuhannâ b. Cilâd'dan hikmet ilmini öğrendi. Burada felsefe alanında akranlarına üstünlük sağladı ve inceleme konusunda onlara aklıyla büyük fark attı. Mantık kitaplarını şerhetti, kapalı olan kısımlarını açıkladı, sırlarını ortaya çıkardı, onlardan ihtiyaç duyulanlarını kaliteli eserlerde topladı. el-Kindî'nin ve diğer âlimlerin gözden kaçırdıkları ibareleri düzeltti ve işaretleri doğruca tespit etti. Onun, ilimlerin

³⁸ Bkz. el-Kıftî, 1908, s.212-214.

³⁹ el-Kıftî, 1908, s.397.

⁴⁰ el-Kıftî, 1908, s.436. Ayrıca bkz. Avcı 2007, s.47.

sayımı ve amaçlarının tanımı hakkında bir kitabı vardır. O bu alanda öncülük vasfına sahip bir filozoftur. Onun, ayrıca *Eflatun'un ve Aristoteles'in Amaçları* adında bir eseri bulunmaktadır. Bu eser, felsefe sanatında ve hikmet dallarındaki maharetine şahitlik edecek kadar önemli bir eserdir. el-Farabî, bu eserde, Eflatun'un felsefesiyle başladı ve bu filozofun amacını tanımladı ve eserlerini isimlendirdi. Arkasından onu takip ederek Aristoteles'in felsefesine geçti ve bununla ilgili değerli bir mukaddime sundu; burada onun felsefesindeki yükselişini tanıttı. Sonra da onun kitap kitap mantık ve tabi'atla ilgili eserlerindeki amaçlarını anlattı. Felsefeyi öğrenmede ondan daha iyi bir eserin bulunmadığı söylenir. Bunun dışında onun, ilahî ve medenî (beşerî) ilimle ilgili eşi bulunmayan iki kitabı daha vardır. Biri, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* olarak tanınır, diğeri ise *es-Siretü'l-Fâdile* şeklinde bilinir. Bu iki eserde, altı ruhânî ilke ile ilgili Aristoteles'in ekolü üzerine İlâhî ilimi muazzam cümlelerle tanıttı ve düzen ve hikmetin bağı üzerine cismânî cevherlerin nasıl bulunduğunu anlattı. Bu eserlerinde, insanın mertebelerini ve nefsanî gücünü tanıttı, Vahiy ile felsefeyi birbirinden ayırdı, erdemli olan ve olmayan şehirlerin kategorilerini ve medeniyetin krallık siretlerine ve nübüvvet kanunlarına ihtiyacını tanımladı⁴¹.

Ebu Nasr el-Farabî, Ebu Bişr Mettâ b. Yunis'in çağdaşıydı; ancak ondan yaşça küçüktü ve ilim yönünden onun üstünde bir yere sahipti. Bağdat'ta ve Doğu'daki diğer büyük İslam şehirlerinde, mantık âlimleri, kaynağının yakınlığı ve şerhinin çokluğu nedeniyle Mettâ b. Yunis'in kitaplarından faydalanırlardı. Ebu Bişr'in vefatı ise er-Râzî'nin hilafetinde Bağdat'ta gerçekleşmiştir. Ebu Nasr el-Farabî, Seyfûddevele el-Hasen b. Ali b. Ebi'l-Heycâ' Abdullah b. Hamdân'ın yanına Haleb'e geldi ve onun gölgesinde tasavvuf ehlinin kıyafetiyle bir müddet burada ikamet etti. Bu esnada anılan hükümdar, ona değer verdi, iyilik yaptı, ilimdeki yerini ve konumunu takdir etti ve onunla birlikte Dimaşk'a gitti. el-Farabî H. 339 yılında burada vefat etti⁴².

Farabî'nin tıpla ilgili kaleme almış olduğu eser sayısı altıyı bulmaktadır:

1. Kitâbu'r-Redd 'ala Calinûs fimâ Te'evvelehu min Kelâmi Aristoteles 'ala Gayri Ma'nâhu.
2. Kelâmun fi Ârâ'î Ebukrât ve Eflâtûn.
3. Kelâmun fi A'dâ'î'l-Hayevân.
4. Kitâbu't-Tavassut beyne Eristotâles ve Câlinûs.
5. Risâletün fi Sinâ'ati't-Tıb.
6. Kitâbu'l-Muğni fi'l-Edviyeti'l-Müfrede⁴³.

⁴¹ el-Kıftî, 1908, s.277-278.

⁴² el-Kıftî, 1908, s. 279.

⁴³ Bkz. Yakıt 2008, s.12-13.

Farabî özellikle, *Kitâbu'r-Redd 'ala Calinûs fimâ Te'evvelehu min Kelâmi Aristutales 'ala Gayri Ma'nâhu* adlı çalışmasında Galenos'u bilimsel metot, insan vücudu ve fizyolojisi, hastalıkların teşhis ve tedavileri yönünden tenkide tabi tutmuştur. Eseri önemli kılan şeyin de ünlü Türk filozofunun Aristo'dan Farabî'ye uzanan tıp ekolüne dair anlayışla, Hippokrates'ten Galenos'a uzanan tıp ekolü anlayışı arasında bir karşılaştırma yapılmasıdır⁴⁴.

Abbasî halifeleri, kendilerinin ve ziyafetlerine katılan yüksek rütbeli devlet memurlarının sağlığına büyük özen gösteriyorlardı. Böylece onlar kışın yemek sofrasına oturduklarında, tabipler de vücut ısısını güçlendirici, pişmiş, sıcak ve hazmedici, cevârişat türünden ilaçlarla yanı başlarında dururlardı. Aynı şekilde tabipler, yazın yemek sofrasında, soğuk şerbetleri ve mevsime uygun cevârişat ilaçlarını yanlarında hazır bulundururlardı. Devletin diğer yüksek rütbeli memurları da onları örnek alarak tabiplerle fikir alışverişinde bulunur ve yemek sofrasında bile sağlıklarını korumak için onlardan yardım isterlerdi. Örneğin Seyfu'd-Devle, yemeğe oturduğunda 24 tabip de otururdu ve daha önce de belirtildiği gibi, bunlar devletten düzenli bir şekilde maaş alırlardı⁴⁵.

İbn Butlân: İslam dünyasının olgunluk döneminde yaşamış ve tıp alanında önemli eserler kaleme almış bir tabip de İbn Butlân (Hıristiyanlık ismi Yuannes)'dir⁴⁶. Abbasî dönemi hekimi olan İbn Butlan tarafından kaleme alınan ve Abdüssellâm Muhammed Hârûn tarafından da neşredilen⁴⁷ *Risâle Câmi'a li Fünûn Nafi'a fi Şirâi'r-Rakik ve Taklîbi'l-Abid* adlı çalışmada geçen bilgilerden, Abbasîler döneminde tıp biliminin her alanında nasıl bir ilerleme kaydedildiğini tespit edebiliyoruz. Tam adı Ebu'l-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdûn b. Sa'dûn et-Tabîbu'l-Bağdâdî olan İbn Butlân, Bağdat doğumlu Hıristiyan bir hekimdi. Bağdat'ın el-Karh mahallesindeki Hıristiyan hekimlerden ve Ebu'l-Ferec Abdullah et-Tayyib, Ebu'l-Hasan Sâbit b. İbarhim b. Zehrun el-Harrânî es-Sâbî'den ders aldı ve geçimini Bağdat'ta tabiplik yaparak sağlıyordu. İbn Butlân, Bağdat'tan ayrılarak el-Cezîre, Musul ve Diyabakır'ı ziyaret ettikten sonra Halep⁴⁸ şehrinde bir müddet ikamet etti, sonra da Mısır'a gitti; burada Mısırlı filozof İbn Rıdvan'la görüştü, ancak birçok konuda onunla fikir ayrılığına düştüğü için buradan Antakya'ya yöneldi. İbn Butlân, burada bir manastıra yerleşerek kendini ibadete verdi ve H. 444 yılında da vefat etti⁴⁹.

⁴⁴ Yakıt 2008, s. 11.

⁴⁵ Zeydan 1967, c.II, s.637.

⁴⁶ Bu tabibin bir risâlesini yayımladık: İbn Butlan 2008.

⁴⁷ Harun 1985.

⁴⁸ A. Süheyl Ünver, İbn Butlân'ın, Halep'te bir cami, altı pazar ve küçük bir hastanesi bulunduğunu ve bu hastaneyi daha sonraları el-Meliku'l-'Adil Nureddin Mahmud b. Zengi'nin tamir ederek yeniden faaliyete geçirdiğini yazmaktadır. Bkz. Ünver 1940, s.28.

⁴⁹ Bkz el-Kıfî, 1908, s.294

İbn Butlân'ın büyük bir kısmı tıp alanıyla ilgili olan eserleri şöyledir:

1. *Kunnâsu'l-Edîre ve'r-Ruhbân*: İbn Butlân bu eserinde, manastır rahipleri ile şehirden uzaklaşan insanların maruz kaldıkları hastalıkları belirtir. Eser, Gorgis Avvâd tarafından tenkitli basımı hazırlanan eş-Şâbestî'nin *ed-Diyârât* adlı kitabının mukaddimesinde geçmektedir. Onun bir nüsnası, Vatikan kütüphanesinde.

2. *Tavimu's-Sihha fî Kuva'l-Ağziye ve Daf'i Mazarrihâ*: Eserin Latince çevirisi 1931'de, Almanca çevirisi ise 1932 yılında Strassburg'ta yayımlanmıştır. Onun bir nüshası, Britanya Müzesi'nde, diğeri ise Vatikan'da bulunmaktadır.

3. *Makâletün fî Şurbi'd-Devâ'i'l-Müşhil*

4. *Makâletün fî Keyfiyyeti Duhûli'l-Ğidâ' fî'l-Beden ve Hazmihi ve Hurûci Fazalâtihi ve Sakyi'l-Edviye el-Müşhile ve Terkîbihâ*

5. *Makâletün ilâ Ali b. Rıdvân 'İnde Vürûdihi el-Füstât Senete 441.*

6. *Makâletün fî İlleti Nakli'l-Atıbbâi'l-Mehere Tedbir Ekseri'l-Amrâz elleti Kânet Tuâlecu Kadimen bî'l-Edviyeti'l-Hârreti ila't-Tedbiri'l-Mübrid ke'l-Fâlic ve'l-Lakve ve'l-İstirhâ' ve Ğayrihâ ve Muhâlefetihim fî Zâlike li'mastûri'l-Kudemâ' fî'l-Kenânîş ve'l-Akrabâzinât ve Tederrücihim fî Zâlike bî'l-İrâk ve mâ Vâlâhâ 'alâ İstikbâl Seneti 377 ilâ Seneti 455.* İbn Butlân, bu makaleyi, bir bimaristan yapmaya başladığı Antakya'da yazdı.

7. *Makâletün fî'l-İ'tirâz 'alâ men Kâle inne'l-Ferha Aharru mine'l-Ferrûc bî'tarîkin Mantıkiyye.* İbn Butlân, bu makaleyi, 441 yılında Kahire'de yazdı ve eser *beş risâle* olarak bilinen çalışmalar arasında yayımlandı.

8. *Kitâbu'l-Medhel ilâ't-Tıb*

9. *Kitâbu Da'vetü'l-Atıbbâ'*. İbn Butlân bu eseri, *Kelile ve Dimne* adlı eser şeklinde, *en-Nücûmuz-Zâhire*'de de belirtildiği gibi, 453 yılında vefat eden Meyyâfarikîn ve Diyarbakır hükümdarı Emir Nasrullah Ebu Nasr Ahmed b. Mervan için yazmıştır. İbn Ebî Usaybi'a şöyle dedi: “İbn Butlân'ın el yazısından naklettim, o bu eserin sonunda şunu söylüyor: ‘Bu kitabın yazarı olan ben, el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdun olarak tanınan doktor Yuannes, eserin yazım işini 1065 yılının Eylül ayının sonlarında, el-Kostantiniyye (İstanbul) dışında yer alan güçlendirilmiş kral Konstantinos manastırında tamamlamış oldum.’” Belirtilen tarih ise, hicrî tarih olarak 450 yılını gösterir. Eseri, Dr. Beşâre Zelzel, kendi kütüphanesinde bulunan bir nüshaya dayanarak 1901 yılında İskenderiye'deki Hidivî Matbaasında yayımlamıştır. Beşâre Zelzel, önsözünde de belirttiği gibi, eserde, bu çağın çocukları olan edebiyatçıların zevkine uygun olmayan ibareleri çıkararak bazı değişiklikler de yapmıştır.

10. *Kitâbu Vak'atü'l-Atıbbâ'*

11. *Kitâbu Da'vetü'l-Kasûs*

12. *Makâletün fî Müdâvâti Sabiyyin 'Arazat lehü Husât*⁵⁰.

⁵⁰ Bkz. İbn Butlân 2008, s.557-559.

II. Fatımîler Döneminde Mısır'da Tababet

A. Fatımîler Döneminde Tababetin Genel Durumu

Fatımîler döneminde kuraklık, kıtlık, pahalılık ve açlık sebebiyle ortaya çıkan veba salgınları, Mısır ve Suriye'deki halk sağlığını tehdit ediyordu ve kitleler halinde insanların ölümüne yol açıyordu. Ancak bu veba salgınlarını bazı iktisadî buhranların bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. İktisadî buhran ve krizleri doğuran sebepleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Beşerî sebepler (fiyat ayarlamaları, ihtikâr veya stokculuk, iç isyanlar ve çatışmalar, paranın istikrarsızlığı),
2. Doğal sebepler (kuraklık, Nil nehrinin akışındaki düzensizlikler, çekirge istilaları ve fareler, salgın hastalıklar).

Bütün bu dengesizlikler veya ârizi durumlar, veba salgınlarının en önemli müsebbibi kabul edilmektedir. Büyük kitlelerin ölümüne sebep olması yönünden evrensel boyutta üç veba salgını meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi 542 yılında ortaya çıkan Justinien vebasıdır, ikincisi Fatımîler döneminde 1056-1058 yıllarında meydana gelmiş, Türkistan, Azerbaycan, İran, Anadolu, Irak, Hicaz, Yemen, Suriye, Filistin, Mısır ve kuzey Afrika ülkelerine yayılmış ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olan vebadır, üçüncüsü ise kara ölüm olarak da adlandırılan 1332-1349 yılları arasında görülen kara vebadır⁵¹.

Çok sorumluluk gerektiren ve insan sağlığıyla birebir ilişkili olan tıp mesleğinin ve bu mesleğe bağlı tedavi yöntemlerinin her bölgede doğru kurullarla yürütüldüğünü söylemek mümkün değildir. Ayrıca bilim adamlarının, belli bir dönemdeki belli bir ülke veya bölgedeki belli bir alan hakkında ileri sürdükleri görüş, bakış, kanaat ve ifadelerinin tamamen doğru olduğuna inanmak da bilimle bağdaşmaz. İşte buna benzer bir durumu, Fatımîler döneminde Mısır'ı ziyaret eden Ebu's-Salt el-Endelüsî'nin izlenimlerinde görmek mümkündür. Bu tabip, o dönemin tıp yaşamını ve tıp dalını meslek edinen tabipleri çok veciz bir şekilde anlatmıştır⁵².

Fatımîler döneminde Ebu's-Salt'ın da vurguladığı gibi, Gayr-ı Müslim (Yahudi ve Hıristiyan) tabiplerin de çoğunlukta ve bu alanda oldukça ileri seviyede oldukları anlaşılmaktadır.

B. Fatımîler Döneminde Tabipler ve Eserleri

Mısır bütün dönemlerinde birçok âlimi kendine çeken cazibeli bir ülke olmuştur. Fatımîler zamanında Ebu's-Salt dışında başka âlim ve tabipler de Mısır'a gelip burada ikamet etmişlerdir. Bu tabipler şöyle sıralanabilir:

⁵¹ Bkz. Çelik 2008, s.263-267; Gökhan 2008, s.27-39.

⁵² Ebu's-Salt 1972, c. I, s.32-37. Bu eserin Türkçe çevirisi için bkz. Ebu's-Salt 2008, s.253-257.

Musâ b. el-‘Ayzâr: Tedavi sanatı, ilaç yapımı ve basit ilaçların özellikleri alanlarında bilgili ve maharetli olan bu tabip, *Şerâbu'l-Usûl* adında bir eser yazmıştır. Bu ilacın (şurubun), damar tıkanıklarını açtığı, Şerrâsifi (Karın boşluğuna) gazları giderdiği ve regl sancularına iyi geldiği, hayız'ı kolaylaştırdığı, ceninin düşüşüne sebep olan yapışkan karışımlardan ve nutfenin kabul edilmesini engelleyen atıklardan rahmi temizlediği, böbreklere ve mesaneye yararlı olduğu ve taşların oluştuğu atıklardan temizlediği, büyük ilaçları ağırlı organların derinliğine kadar ulaştırdığı, mideden sarı suyu çözdüğü ve onu idrar olarak dışarı çıkardığı iddia edilmektedir.

İbnu'l-‘Âzir olarak da adlandırılan Musâ b. el-‘Ayzâr, Mağrip'ten geldiği sıralarda Fatimî halifesi el-Mu'iz'ze tabiplik yaptı ve ona birçok ilaç hazırladı, bunun sonucunda da bolca para kazandı. el-Mu'iz için yaptığı ilaçlardan biri de *Maddetü'l-Bekâ'* adı verilen⁵³ demirhindi⁵⁴ şurubuydu.

et-Temimî el-Makdisî et-Tabib: Tam adı, Muhammed b. Ahmed b. Se'id olan bu tabibin, tabipler arasında nesebi, isminden daha öne çıkmıştı. Kudüs şehrinden olan Sa'id'in dedesi de tababetle uğraşmıştı. Se'id, tıp ilmini burada ve göç ettiği diğer şehirlerde okudu. Onun ilaçları hazırlamada çok bilgili bir tabip olduğu ve tabiplerin görüş birliğiyle bazı şeyler eklemek suretiyle el-Fârûk tiryakını tamamladığı bildirilmektedir. Onun tiryakla ilgili büyük, orta ve küçük hacimde eserleri bulunmaktadır. et-Temimî aynı zamanda Remle şehri ve ona bağlı olan sahil şehirleri valisi el-Hasan b. Ubeydullah b. Tuğc'un özel tabipliğini yapıyordu. Anılan vali onu çok seviyordu ve kendisini tedavi ettiği basit ve bileşik ilaçlarını beğeniyordu. Hatta onun için hastalıkları defeden birkaç macun ve tıbbî *lahlahalar* yapmıştı. et-Temimî, Fatimîler döneminde Mısır'a gitti ve burada Fatimî halifeleri el-Mu'izz ve el-Aziz'in veziri Ya'kub b. Killis'le arkadaşlık yaptı. Bu esnada *Maddetü'l-Bekâ' bi İslahi Fesâdi'l-Hevâ'* ve *t-Taharruz min Zarari'l-Evbâ'* adında birkaç ciltten oluşan büyük bir eser yazdı. Ayrıca Mısır'da tabiplerle buluştu ve onlara konferanslar verdi, münazarada bulundu ve Mağrib topraklarından gelen Mısır'da ikamet eden tabiplerle kaynaştı. Bu tabibin, adaletli bir insan olduğu ve kimseyi haksızca eleştirmediği söylenmektedir⁵⁵.

el-Hakîrû'n-Nâfi: Fatimî halifesi el-Hâkim Biemrillah zamanında yaşayan ve mesleğini icra eden Yahudi kökenli bir tabiptir. Bu tabip, bir cerrah olarak daha ziyade yaraları tedavi ederek geçimini sağlıyordu; ancak çok

⁵³ el-Kıftî, 1908, s.320.

⁵⁴ Şubâr Tamar hindi, hawmar (tamarindus officinalis) (demir hindi). Dut ve ceviz ağacı gibi büyük, zarif, geniş ve ekşi lezzetli yaprakları olan bir ağaçtır. Ağacın fasulyeler şeklinde *el-zinjiyah* diye bilinen meyvaları vardır. Bu ağaç, Arabistan'ın batı kıyılarının dağlık bölgesinde ve Umman bölgesinde bulunur. Bkz. Dramur 1990, s.340. Ayrıca bkz. Bakır 2000, s.279.

⁵⁵ el-Kıftî, 1908, s.105.

meşhur bir hekim değildi. Bu esnada el-Hâkim Biemrillah'ın ayağında uzun süre iyileşmeyen bir yara meydana geldi. Hükümdarın İbnu'l-Mukaşşer adındaki özel tabibinin ve diğer tabiplerin tedavi esnasındaki bütün çabalarına rağmen iyileşme sağlanamadı. Ancak el-Hakîrû'n-Nâfi', üç günlük bir tedaviden sonra halifeyi şifaya kavuşturmayı başardı. Bu başarılı tedaviden dolayı da hükümdar, ona 1000 dinar ve çeşitli hediyeler verdi, ona el-Hakîrû'n-Nâfi' (faydalı aşağılanmış adam) adını vererek sarayın özel doktoru olarak atadı⁵⁶.

İbn Mukaşşer: el-Hâkim döneminin önemli tabiplerinden idi. Mısırlı olan bu tabip, el-Hâkim'in tedavisiyle meşgul olurdu. Onun Mısır memleketlerinde havas tabiplerinden olduğu bildirilmektedir. Muayene ve tedavi konusunda derin bilgiye sahip olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu alanda herhangi bir eseri bulunmamaktadır. el-Hâkim döneminde önemli bir konuma yükselen İbn Mukaşşer hastalanınca, bizzat el-Hâkim tarafından ziyaret edilmiş, ölünce de anılan hükümdar bu olaya çok üzülmüş dolayısıyla da haleflerine (çocuklarına) bolca maddi destek sağlamıştır⁵⁷.

III. Kuzey Afrika'da Tababet

A. Kuzey Afrika'da Tababetin genel Durumu

Tıp bilimleri Ağlebîler döneminde hem sayı hem de çeşitlilik bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Aslında bu gelişme, Afrika'daki tıp bilimi ve çalışmalarındaki gerçek başlangıcı temsil eder ve özellikle Ağlebî hükümdarları II. İbrahim, oğlu Abdullah ve II. İbrahim'in torunu III. Ziyadetullah'ın çabaları ile gerçekleşmiştir. Bu dönemde Berka'da da *Beytü'l-Hikme* olarak adlandırılan bir bilim akademisi kurularak tıp ve eczacılık bilimi ve çalışmaları da dahil bütün alanlarda çeviri ve araştırmalar yapılmaya başlandı. Anılan hükümdarlar bununla da yetinmeyerek hastalar için hastane ve bîmaristanlar inşa etmişlerdir. Bu sağlık kurumları birçok kaynakta *ed-Dimne* olarak adlandırılmaktadır. Aslında *ed-Dimne*, Kayrevan şehrinde hastanelerin yapıldığı mekânın adıdır. Ancak zamanla bu ad bilfiil hastane anlamında kullanılmaya ve aynı ad altında İfrikiyye'nin diğer şehirleri Tunus, Süse ve Sefâkıs şehirlerinde de inşa edilmeye başlandı⁵⁸.

Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde Fas⁵⁹'ta da tıp ve eczacılık bilimi ve çalışmalarında gözle görülür bir gelişme söz konusudur. Bu dönmlerde

⁵⁶ Harun 1985, s.70.

⁵⁷ el-Kıftî, 1908, s.438-439.

⁵⁸ Havale 2000, s.372-373.

⁵⁹ Mağrib bölgesi ve Berberîlerin vatani olan Kuzey Afrika'nın en büyük ve meşhur şehridir. Burada erguvan kırmızısı boya ve kırmızı renkli elbiseler imal edilir. Buranın güzel bir kalesi ve Cuma hutbesi okunan üç camisi ve yirmi hamamı vardır. Burada ayrıca yoğun bir Yahudi camaati yaşamaktadır. Bkz. el-Hamevî 1977, c.IV, s.230.

hükümdarlar hastanelerin kurulmasına büyük önem veriyorlardı ve hekimleri maddeten ve manen destekliyorlardı. Özellikle Muvahhid hükümdarı Yusuf b. Ya'kub el-Mansûr zamanında tıp mesleği ve sağlık kurumlarına büyük ihtimam gösterildi ve halkın sağlığı ön plana çıkarıldı⁶⁰.

B. Kuzey Afrika'da Meşhur Tabipler ve Eserleri

İshak b. İmrân: Ağlebîler döneminin meşhur tabiplerinden birisi *Sâ'a* lakabıyla tanınan İshak b. İmrân idi. Bu tabip, son Ağlebi hükümdarı III. Ziyâdetullah tarafından Kayrevan'daki sarayda görevlendirildi. İfrikiyye'de tıbbın, onun sayesinde ortaya çıktığı, felsefenin onunla gelişme gösterdiği söylenmektedir. Anılan zat, bileşik ilaçlar yapmada da çok mahir bir hekim ve eczacı olarak tanıtılmaktadır. İshak b. İmrân, III. Ziyadetullah'la arasının açılması sonucunda saraydan kovuldu, ancak bu hekim, bu sefer mesleğini icra etmek maksadıyla Kayrevan şehrindeki bir meydanda bir kürsü, bir divit ve kâğıtlar kullanarak hastaları bir dinar ücretle muayene etmeye başladı. Ancak bir süre sonra hükümdar tarafından öldürüldü. Sonu hüzünlü bir şekilde biten bu tıp bilgini tıp ve eczacılıkla ilgili şu eserleri kaleme almıştır:

1. Kitâb Nüzhetü'n-Nefs.
2. Kitâb fi Dâ'i'l-Malhaunya.
3. Kitâb fi'l-Fasd,
4. Kitâb fi'n-Nabz.
4. Makâle fi'l-İstiskâ' ve Envâ'ihî ve Edviyetihi.
5. Kitâbu'l-'Unsur ve't-Temâm.
6. Makâle fi 'İleli'l-Koluc.
7. Kitâb fi'l-Bevl min Kelâm Abukrat ve Câlinos.
8. Kitâb Akâvîl Câlinos fi'ş-Şerâb.
9. Makâle fi Beyâzi'l-Ma'ide ve Rüsûbi'l-Bevl⁶¹.

İbrahim b. Ebî'l-Fadl b. Savâb el-Hacerî: Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde tıp ve eczacılık alanında yıldızı parlayan hekimlerdendir. Şâtibe⁶² doğumlu olan bu tabip önce Tanca⁶³, da hastalara bakıyordu; ancak daha sonra

⁶⁰ Taha 2001, s.302-303. Ayrıca bkz. Ahmed 1980, s.52-53.

⁶¹ Havale 2000, s.373-374.

⁶² Endülüs ve Kurtuba şehrinin doğusunda yer alan eski ve büyük bir şehir olup, burada çok kaliteli kâğıt imal edilerek ülkenin her yerine ihraç edilmekteydi. Şehirde çeşitli zamanlarda birçok âlim yetişti. Bkz. el-Hamevî 1977, c. III, s.309-310.

⁶³ el-Cezîretü'l-Hadra'nın karşısında ve Atlas Okyanusu üzerinde eski bir şehir olup taştan inşa edilmiştir. İbn Havkal'ın açıklamalarına göre sonradan yapılan yeni Tanca ise deniz üzerinde, suru bulunmayan dağlık bir yere kurulmuş bir şehirdir. Burası aynı zamanda İfrikiyye'nin son sınırı sayılır. El-Hamevî 1977, c. IV, s.43.

Fas şehrine yerleşerek burada meslek hayatını, öldüğü H. 506/1112 yılına kadar sürdürdü.

İbn Bâce: Bu dönemde tabiplik yapan diğer bir kişi de İbn Bâce olarak tanınan Ebu Bekr b. Muhammed b. Yahya b. es-Sâiğ'dir. Bu zat aynı zamanda meşhur Endülüslü filozof İbn Rüşd'ün de hocasıdır. Emîr Ebu Bekr b. Yahya b. Taşfîn'in yirmi yıl vezirliğini yapan İbn Bâce, meslektaşlarının kıskançlığı nedeniyle zehirlenerek H. 533/M. 1138 yılında Fas şehrinde vefat etti⁶⁴.

Muvahhidler döneminde Fas'ta geçimini tabiplik yaparak sağlayan bir hekim de H. 571/M. 1175 yılında vefat eden **Ahmed b. Abdullah b. Musa el-Kaysî el-İşbilî**'dir. Burada **Ali b. Atîk el-Hazrecî** adında bir tabip de anılan dönemde şöhret kazanmıştı. Anlatılanlara göre bu tabip, mesleğinde çok başarı kaydetmiş ve o dönemdeki hekimlerden farklı bir tedavi yöntemi geliştirmişti. Tıpla ilgili eserler de kaleme alan İbn Atîk 598/1201 yılında Fas'ta vefat etmiştir. Bu dönemin Fas'ta yaşayan ve mesleğini burada icra eden diğer hekimleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Ahmed b. el-Hasan el-Kuzâî el-Mürsî (öl. 599/1202-1203): Tam adı Tâcü'l-Hukemâ' Ebu'l-Hakem Abdullah b. el-Muzaffer b. Abdullah el-Mürsî'dir. İlklerin ilimlerini okudu ve bu alanda başarılı oldu; edebiyat konusunda derinleşti. Batıyı, doğuyu ve ülkelerden Irak'ı gezdi. Aslında bu tabip, adı sanı belli olmadan ve tanınmadan Irak'a girdi; Bağdat'ın sokaklarını dolaşırken, devletin emîrllerinden biri ile tanıştı. Bu emîrin oğluna öğretmenlik yaparken şöhret kazandı ve öğrencilerinin sayısı artmaya başladı. O çağda onun yanında okuyanlardan biri de meşhur en-Necm b. es-Serî b. es-Salâh idi. Bir süre sonra Ebâ Nasr Ahmed b. Hâmid b. Muhammed Âletü'l-İsfahanî ile arkadaşlık yaptı. Bu şahıs, Ebu'l-Hakem'i Sultanlık ordusunda kırk deve üzerinde taşınan maristan'ın tabibi yaptı. Bağdat'ta el-Muktefî (530-555/1136-1160) zamanında kadılar kadısı olan İbnu'l-Mürahham Yahyâ b. Sa'id, bu zikredilen taşınır maristanda tabip ve hacamatçı idi. Ebu'l-Hakem ise onunla çalışıyor, terkip ve **ihhtiyar** konusunda müfredâtını düzeltmeyle uğraşıyordu. Daha sonra Ebu'l-Hakem, Dimaşk şehrine gitti ve burada bir ev satın alıp yerleşti, koku satmak ve tabiplik yapmak için de bir attar dükkânı açtı. Vefat ettiği güne kadar da burada ikamet etti. Şairliği hakkında şunlar söylenir: *"Ebu'l-Hakem için doğru hikmet sahibi oluşuna hüküm verildi; bu onun şaka meydanında koşmasına ve değersiz şiir yazmasında ibrişimle dokumayı bir araya getirmesindeki hikmetine hüküm vermeyi engellemedi. Aksine o saçmalığı, mizahla karıştırdı ve eleştiri ile sarfi oyuna getirmeyi üstlenmedi. Böylece o, övgüyü hicve karıştırdı; bulanıklığı saflukla tazeledi. Şiir nazmı, kendi sanatında akıcıdır, kalpler açısından ise aşırıdır (çalıcıdır). Onun*

⁶⁴ Taha 2001, s.302-303. Ayrıca bkz. Ahmed 1980, s. 52-53.

şakaları bolcadır; divanı ise meşhurdur.”⁶⁵. Çok başarılı olduğu bildirilen bu hekim, *el-Cümel ve’-Tafsîl fi Tedbîri’s-Sıhha* adında tıpla ilgili bir eser kaleme almıştır.

Muhammed b. el-Kâsım el-Ensârî el-Ceyyânî.

Ebu’l-Haccâc b. Yusuf b. Yahya b. İshak el-İsrâîlî el-Fâsî (öl. 623/1225): Septe’de doğan ve Fas’ta yaşayan bu tabip, *İbn Sem’un* (bu ise dokuz veya onuncu dedesidir) olarak tanınır. Babası zanaatkârdı, kendisi ise felsefeyi ve matematiği memlektinde okudu ve bu alanda güçlü bir konuma geldi. Bu âlim, konferans esnasında zihninden geldiği gibi sunum yapardı. Memlekti olan Fas’ta ya İslam’ı seçmeye ya da sürülmeye zorlanınca, dinini gizli tuttu ve Mısır coğrafyasına taşınma imkânını aradı. Bu fırsatı yakalayınca da servetiyle birlikte oradan ayrılarak Mısır’a gitti ve buradaki Yahudilerin başkanı olan Musâ b. Meymûn el-Kurtubî ile bir araya geldi ve ondan ders aldı. Ancak daha sonra Yusuf b. Yahya, Mısır’dan çıkarak Haleb’e yerleşti. Halep’ten tâcir olarak önce Irak’a, oradan da Hindistan’a gitti. Buradan zengin bir tacir olarak döndü ve kendine bir malikâne satın aldı. Bu esnada insanlar ondan yararlanmak için yanına uğruyorlardı. Halep’te ikamet eden ve burada insanları okutan Endülüslü tabip, Zâhiriyye devletindeki özel tabiplerle birlikte hizmet etmeye başladı. Çok zeki bir âlim güçlü bir hafızaya sahipti. Bu tabibin, 623 yılının Zilhicce ayının başlarında Halep’te vefat ettiği bildirilmektedir⁶⁶.

Eflâtûn oğulları: Fas’ta tıp mesleğini babadan oğula intikal ettirmek suretiyle meşhur olan bir aile de Eflâtûn oğullarıydı⁶⁷.

IV. Endülüs’te Tababet

A. Endülüs’te Tababetin Genel Durumu

Tıp bilimi, devletin kuruluşundan itibaren Endülüslülerin ilgisini çeken bilimlerin en önemlisiydi. Bu alanla ilgili yazılan eserlerin ve bilimsel çalışmaların çokluğuna bakıldığında müspet bilimlerin sıralamasında da tıbbın ilk sıralarda olduğu görülür. Ancak bu coğrafyanın erken dönemlerinde anılan alanlarla ilgili olarak daha ziyade Gayr-ı Müslimlerin uğraştığı aşikârdır. O dönemlerde Endülüslüler tıp konularında genellikle Arapçaya çevrilmiş olan Hıristiyanlara ait *el-İbrişim* yani toplayan adlı esere başvurmaktaydılar⁶⁸.

Muhammed b. Abdurrahman el-Evsat’ın hükümdarlık döneminde tıp alanında yıldızı parlayan ilk hekim **Ahmed b. İyâs el-Kurtubî**⁶⁹ olmuştur.

⁶⁵ Bkz. el-Kıfî, 1908, s.404-406.

⁶⁶ Bkz. el-Kıfî, 1908, s.392-393.

⁶⁷ Taha 2001, s.303.

⁶⁸ el-Beşrî 1997, s.322.

⁶⁹ Devidâr 1994, s.443.

Endülüs halifeleri en-Nâsır ve el-Müstansir zamanında, tıp ve eczacılık alanında büyük bir canlanma yaşandı, örneğin ilaç hazırlamada, birçok hastalığı tedavi etmede ve göz hastalığı tedavisinde şöhret kazanan **Ahmed b. Yunus** ve kardeşi **Ömer** gibi doktorlar yetişti⁷⁰. Bu iki doktor, H. 330/M. 941 yılında doğuya giderek oradaki ilim meclislerine katıldılar ve ünlü doktorlarla görüştüler; bu arada Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurre ile bir araya geldiler ve ondan Galenos'un eserlerini okudular. Ayrıca burada İbn Vasîf'den göz tıbbı ve hastalıkları konusunda ders aldılar, sonra da H. 351/M. 962 yılında Halife el-Hakemü'l-Müstansir döneminde memleketleri olan Endülüs'e döndüler ve saray doktorları olarak göreve başladılar. Burada bir müddet hizmet ettikten sonra onlardan Ömer ağır bir hastalık sonucunda vefat etti; Ahmed ise görevine devam etti, el-Hakemü'l-Müstansir tarafından büyük ilgi ve değer gördü, hatta bu hükümdar onu ez-Zehrâ şehrine yerleştirdi. Sarayda bu doktora tahsis edilen ve *el-Hizânetü't-Tıbbiyye* olarak adlandırılan bir sağlık kurumunda 12 genç çalışıyordu; onlar hiç durmadan şurup ve macunların hazırlanması ile uğraşıyorlardı. Ahmed, bu esnada şehirde yaşayan yoksul ve kimsesiz insanlara da büyük bir itina ile bakmaya çalışıyordu ve onlara ilaç sunmada asla cimrilik yapmıyordu. Bu doktor özellikle göz hastalıklarının tedavisinde büyük bir başarı ve şöhret kazanmıştı⁷¹.

Endülüs'de tıp alanında meydana gelen önemli gelişmelerden biri de günümüzde olduğu gibi bazı doktorların hastalara bakmak için kişisel muayenehanelerinin bulunmasıdır. Anlatılanlara göre bu dönemde doktorluk yapan **İbn Mülûkihi'n-Nasrânî** adında bir tabip hastalarını karşılamak ve tedavi etmek maksadıyla bir ev tahsis etmiş, evin önüne de insanların oturması ve sıralarını beklemesi için otuz adet sandalye koydurmuştu⁷².

B. Endülüs'te Yetişen Meşhur Tabipler ve Eserleri

Halife Abdurrahman en-Nâsır zamanında tıp çalışmalarında gözle görülür bir gelişme meydana geldi. Endülüs'ün altın devri olarak bilinen bu dönemde İslam dünyasının doğu kanadından birçok bilim dalında olduğu gibi tıpla ilgili eserler de buraya akmaya başladı. O eserlerden biri de Endülüs'ün maharetli doktorlarından olan **Ömer b. Berik** tarafından çevrilen *Zâdü'l-Müsâfir* adlı eserdir. Ömer b. Berik daha önce İfrikiyye'ye gitmiş ve orada meşhur Kayrevanlı hekim **Ebu Ca'fer b. el-Cezzâr**⁷³ dan tıp dersleri almıştı. Altı ay

⁷⁰ Devidâr 1994, s.443-444.

⁷¹ Devidâr 1994, s.445.

⁷² el-Beşrî 1997, s.327-328.

⁷³ Kuzey Afrika'da tabibler yetiştirmiş bir aileye mensuptur. İfrikiyye'de yaşayan bu hekimin, 40'tan fazla eser kaleme aldığı bildirilmektedir. Anlatılanlar göre fakir ve düşkün hastalarından ücret almaz onlara bedava ilaç verirdi. Ahlakı düzgün ve alanında oldukça bilgili olduğu

kadar süren bu gezi sonunda İbn Berîk, memleketi Endülüs'e dönerken İbnu'l-Cezzâr'ın anılan eserini de yanında getirmişti. Endülüs'e getirilen ve buradaki tıp bilimi ve çalışmalarını derinden etkileyen bir eser de Dioskorides'in *Tıbbî Bitkiler* adlı kitabıdır. H. 337/948 yılında Bizans İmparatoru Ermânus, Halife Abdurrahman en-Nâsır'a değerli hediyelerle birlikte, bütün bitkilerin ustaca resmedildiği *Tıbbî Bitkiler* adlı eserle Herodotos'un Lâtince yazılmış tarih ile ilgili eserini verdi⁷⁴.

Endülüs halifeleri, İslam dünyasının doğu kısmında olduğu gibi kendilerinin ve saray mensuplarının tedavileri ve beslenme konusunda bilgi edinmek maksadıyla sarayda özel doktorlar tayin etmişlerdi. Halife Abdurrahman en-Nâsır'ın özel doktorlarının **Asbuğ b. Yahya el-Kurtubî**, **Ömer b. Berîk** ve **Süleyman b. Bâc** olduğu söylenmektedir. Bu doktorlardan Ömer b. Berîk'e ilaçların yapımı konusunda eczacılardan oluşan bazı görevliler yardım ediyorlardı. Bir defasında Abdurrahman en-Nâsır bir göz hastalığına yakalanmış, bu durum üzerine doktoru Süleyman b. Bâc ona etkili bir ilaç yazarak iyileşmesini sağlamıştır. Anılan doktor mesleğinde çok titizdi ve tıpla ilgili bilgilerini kimseyle paylaşmazdı⁷⁵.

Bu dönemde meşhur olan diğer bir hekim de Emîr Abdullah b. Muhammed'in özel doktoru olan **Yahya b. İshak**'dır. Bu hekimin tıp alanında bazı eserler kaleme aldığı rivayet edilmektedir⁷⁶. Endülüslü tabip Yahya b. İshak'ın Halife Abdurrahman en-Nâsır nezdinde çok özel bir yeri vardı. Engin ilmi ve düzgün sireti sebebiyle halife onu vezirlik makamına getirdi. Tıp alanında çok maharetli olan Yahya seleflerinin izinden giderek *el-İbrişim* adında bir eser kaleme aldı. Ayrıca bu tabip halifelerin hizmetinde çalışan doktorlar için halife el-Hakemü'l-Müstansir zamanında doktorlar için yeni bir kurumlaşmanın ilk adımlarını attı ve onları konum ve kabiliyetlerine göre bir derecelendirmeye tabi tutarak bir tabipler divanı kurdu. Bu kurumun başına da **Ebu Ca'fer es-Sahafî** adında bir doktoru getirdi. Bu esnada saray doktorları arasında çok iyi bir konumu olan ve Halife el-Hakemü'l-Müstansir'in hizmetinde çalışan **Ahmed b. Hakem b. Hafsûn** adında bir hekim de bulunuyordu. Tabipler divanı başkanı Ebu Ca'fer vefat ettikten sonra İbn Hafsûn anılan divandan ihraç edildi. Bu olumsuz gelişme, onun sosyal ve

söylenmektedir. Eserlerinin bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Kitâbu'l-l'timâd fi'l-Edviyeti'l-Müfreda, Zâdü'l-Müsâfir ve Kûtü'l-Hâzır, Kitâbu Siyâseti's-Sbyân ve Tedbîrihim, Tıbbu'l-Fukarâ ve'l-Mesâkîn, Tıbbu'l-Meşâyih ve Hıfzu Sıhhatihim, Müdâvâtü'n-Nisyân ve Turuku Takviyeti'z-Zâkire, Kitâbu'l-Buğye (Kitabun fi'l-Edviyeti'l-Murekkebe), Kitâb fi'l-Hasâ. Bkz. Bayat 2010, s.219-220.

⁷⁴ el-Beşrî 1997, s.322-323.

⁷⁵ el-Beşrî 1997, s.325.

⁷⁶ Devidâr 1994, s.443. Ayrıca bkz. İmamüddin 1990, s.185.

bilimsel konumunu etkilediği gibi öldüğü güne kadar da yalnız ve ilgisiz kalmasına sebep oldu. Daha sonra **Ebu Bekr Ahmed b. Câbir** ve tıpla geometri ilminde maharetli olan **Ebu Abdulmelik es-Sakafî** adında iki hekim Halife el-Hakemü'l-Müstansir'in hizmetine girdi. Onların her ikisi de halifeler tarafından büyük ilgi ve alaka görüyorlardı⁷⁷.

Filozof hekimlerden olan **Muhammed b. el-Hüseyn el-Kettânî** adındaki tabip ise el-Hâcib el-Mansûr b. Ebî Amir'in, adamlarının ve oğlu Abdulmelik el-Muzaffer'in hizmetinde bulundu. Bu tabip kargaşa döneminde Serakusta'ya gitti ve H. 402/1029 yılında orada vefat etti. Bunun dışında **Abdurrahman b. İshak b. el-Heysen** adında bir doktor da el-Hâcib el-Mansûr'un özel doktorluğunu yapmıştır. Bu hekim, tıpla ilgili *el-iktisâd ve 'l-icâd fi hata' ibnu 'l-cezzâr fi 'l-i'timâd* adlı kitabın dışında el-Hâcib el-Mansûr'un talebi üzerine "*el-İktifâ' bi'd-Devâ' min Havâsi'l-Eşyâ*" adlı eserini kaleme almıştır. Bir de zehirler konusunda yazılmış bir eseri vardır⁷⁸.

Şüphesiz ki Endülüs'ün yetiştirmiş olduğu en meşhur ve bilgili hekimi **Ebu'l-Kâsım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî**'dir. Lâtince de *Abulcasis* olarak adlandırılan ez-Zehrâvî, özellikle tıbbın cerrahlık alanının en iyi doktoru unvanına sahiptir. İslam cerrahlığı, gelişimini ve sağlam temeller üzerine oturtulmasını bu Endülüslü cerraha borçludur. İnsan organlarının duruş şekline göre kullanılacak cerrahi aletlerin pek çoğu, Ebu'l-Kâsım'ın icat ettiği aletlerdir. Daha sonraki meşhur doktorlardan Haler'in, Ebu'l-Kâsım'ın *et-Ta'rif limen Aceze ani't-Te'lîf* adlı eseri hakkında cerrahi biliminin kökeni olduğunu söylemesi ise doğru bir söz olsa gerektir. Zira ameliyatların büyük bir bölümü ondan alınmıştır. Hatta idrar torbasında taş oluşmuş kimselerin hayatları onun zamanına kadar doğal seyre bırakılmışken, bu taşın ortadan kaldırılması işi onun başarılı yöntemiyle gerçekleştirilmiştir⁷⁹.

ez-Zehrâvî anılan eserini uzun bir ömür sonunda tıp, cerrahlık ve eczacılık alanlarında biriktirmiş olduğu bilgi, beceri ve deneylerine dayanarak kaleme almıştır. Bu tabip, eserin adlandırılması ile ilgili olarak mukaddimesinde "*ben onu, bir doktorun devamlı bir şekilde ellerinde bulunduracağından ve ona her zaman çokça ihtiyaç duyacağından ve herhangi bir eser yazmasına gerek duymayacağı bütün bilgilere sahip bulunacağından dolayı bu biçimde adlandırdım.*" demektedir. ez-Zehrâvî, eserinin nasıl bir meşakkatli çalışma sonucunda hazırladığını şöyle dile getirmektedir: "*Elli seneden beri ömrüm boyunca tecrübe ettiğim ve sınava tabi tuttuğum her şeyi bu eserde zikrettim*"⁸⁰.

⁷⁷ el-Beşrî 1997, s.226.

⁷⁸ el-Beşrî 1997, s.326-327.

⁷⁹ Ziya Paşa 1305, s.520.

⁸⁰ el-Beşrî 1997, s.328-329.

ez-Zehrâvî'nin adı geçen eseri tıp tarihi açısından da çok önemlidir. Eserin son bölümü, cerrahî ile alakalı olup, yaraların dağlanması, idrar torbası üzerine çakıl taşı basıp sıkıştırma, canlı hayvanlar üzerinde deney mahiyetinde ameliyatlar gerçekleştirme, kadavra teşrihi, yani ceset üzerinde inceleme ve araştırma yapma gibi yeni fikirleri ihtiva etmektedir⁸¹. Eserin birçok nüshası İslam dünyası ve Avrupa ülkelerindeki kütüphanelerde olup bir tanesi de Mağrib krallığının başkenti er-Rebât şehrindeki krallık kütüphanesinde. Otuz bölümden meydana gelen eserin bölümleri şunlardır:

Birinci Bölüm: Besinlerle ilaçların terkibi (bu bölüm eserin girişi gibidir).

İkinci bölüm: Hastalıkların bölümleri, belirtileri ve tedavileri.

Üçüncü Bölüm: Macun türünden ilaçların tanıtımı.

Dördüncü Bölüm: Tiryaklar ve zehirlere karşı yararlı olan basit ilaçlar.

Beşinci Bölüm: Eski ve yeni Eyaricât⁸² türünden ilaçlar ve bu ilaçların biriktirilmesi ve hazırlanması.

Altıncı Bölüm: Bütün hastalıklar için kabızlık giderici hapların tanıtımı.

Yedinci Bölüm: Kusturma ve hukne yaptırma ilaçlarının tanıtımı.

Sekizinci bölüm: Tadı güzel kabız giderici ilaçlar.

Dokuzuncu Bölüm: Kalp ilaçları ve misk.

Onuncu Bölüm: Ehlilec, belilec ve emlec türünden ilaçlar, uyarıcılar ve kabızlık gidericiler.

On Birinci Bölüm: Cevarişât ve Kemmuniyyât türünden ilaçların tanıtımı.

On İkinci Bölüm: Cinsel gücü artırıcı, şişmanlatıcı ve idrar söktürücüler.

On Üçüncü Bölüm: Sıvı, sekencebinât ve rubûb⁸³ türünden ilaçlar.

On Dördüncü Bölüm: İshal yapıcı ve ishal yapıcı olmayan pişirilerek ve kavurularak hazırlanan ilaçlar.

⁸¹ Bkz. Özdemir 1997, s.68.

⁸² Ortaçağda "eyâric" (İlâhî ilaç) denilen ve daha ziyade müşhil olarak kullanılan ilaçlar hem sıvı hem de hap şeklinde imal ediliyordu. İslam öncesi dönemlerde hekimler müşhil olarak kullanılan ebucehil karpuzu ve harbak (Hel-leborus albus L. Ranunculaceae) yağı gibi ilaçların doğuracakları sonuçlardan büyük endişe duymaktaydılar. Bu nedenle de bu ilaçları hastalara verdiklerinde, yan etkilerini düşürmek maksadıyla onlara bazı güçlendiriciler ve ilacın dozunu ayarlayan maddeler karıştırıyorlardı. Fakat daha sonra bu müşhiller, hap şeklinde herkes tarafından kullanılmaya başlandı. Ortaçağda imal edilen birçok müşhilden en meşhurları şunlardır: Aftümün müşhili, calinos müşhili, İbn Serâbyûn tarafından yapılan calinos müşhili, Hippocrates müşhili, ta' mu el-antâkî müşhili, İbn Sina müşhili. Bkz. Bakır 2000, s.306.

⁸³ Arapçada reçele murabba (terbiye edilmiş şey) denilir; rubûb ise bu kelimenin çoğuludur. Ortaçağda genellikle sindirim sistemi ile ilgili hastalıkların tedavisinde kullanılan reçel şeklindeki ilaçlar da şuruplar gibi daha çok meyve ve bitki türünden hammaddelerden imal edilmekteydi. İslam dünyasında en çok kullanılan reçel türünden ilaçlar şunlardır: Güleğübün (gül ve baldan yapılan macun), ağaç kavunu, ayva, havuç, helile, deve elması, zencefil, kara erik, şalgam, badem, belesân ağacı, emlec, elma reçelleri. Bkz. Bakır 2000, s.296-297.

On Beşinci Bölüm: Reçel türünden ilaçlar, yararları ve onları hazırlamanın ve biriktirmenin hikmeti.

On Altıncı Bölüm: İshal yapıcı ve yapıcı olmayan sefûfât⁸⁴ türü ilaçlar.

On Yedinci Bölüm: İshal ve kabız yapıcı tablet türünden ilaçlar.

On Sekizinci Bölüm: Püskürtücü, buhur, damla, zerîre⁸⁵ ve ğarîre türünden ilaçlar,

On Dokuzuncu Bölüm: Koku, süslenme ve diğerleri.

Yirminci Bölüm: Sürmeler ve diğerleri.

Yirmi Birinci Bölüm: Ağız, boğaz ve benzeri şeylerle ilgili ilaçlar.

Yirmi İkinci Bölüm: Göğüs ve öksüsürk ilaçları.

Yirmi Üçüncü Bölüm: Bütün hastalıklarda yaraların sarılması.

Yirmi Dördüncü Bölüm: Merhemlerin yapımı.

Yirmi Beşinci Bölüm: Yağlar ve yararları.

Yirmi Altıncı Bölüm: Hastalıklara göre hazırlanmış hastaların ve birçok sağlıklı insanların yiyecekleri.

Yirmi Yedinci Bölüm: İlaç ve besinlerin yapıları ve onlarla ilgili olanlar.

Yirmi Sekizinci Bölüm: İlaçların ıslahı ve madensel taşların yakılması ve onların tıp alanında kullanılması.

Yirmi Dokuzuncu Bölüm: Drogaların çeşitli dillerde adlandırılmaları, yaşları, tıp kitaplarında zikredilen isimlerinin açıklanması, tartı ve ölçüler.

Otuzuncu Bölüm: Elle yırtma, alçılama, dağlama ve çıkarma işlemini yapma işi⁸⁶.

Medinetü'z-Zehrâ'da doğan Ebu'l-Kâsım'ın vefat tarihi bilinmese de, Lion Kralı Sanşo'yu Kurtuba'da tedavi etmiş olduğundan 350 yılından sonra öldüğü sanılmaktadır. Endülüslü doktorun adı geçen eseri, uzun süre Avrupalı doktorların en büyük başvuru kaynağını oluşturmuştur⁸⁷.

ez-Zehrâvî'nin yanında başka doktorlar da yetişmişse de ancak cerrahlık alanında eşsiz olan ez-Zehrâvî'nin ulaştığı seviyeyi ve kazanmış olduğu

⁸⁴ Ortaçağda ilaç üreticileri, sefûfât (toz halindeki ilaçlar), kamâyih (hazım ilaçları), vecûrâtü's-sıbyân (çocukların boğazına dökülerek içirilen ilaçlar) ve le'ûkât (kaşıkla yalamak suretiyle kullanılan ilaçlar) olarak adlandırılan birçok ilaç üretmekteydiler. Bkz. Bakır 2000, s.308.

⁸⁵ Macun şeklinde imal edilen hoş kokulu bir esanstır. Ortaçağda, İslam dünyasının birçok ülkesinde yaygın bir şekilde kullanılan zerîre esansının birçok çeşidi vardı. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir: Hindistan ve Kirman zerîresi, kusbe, nesrîn zerîresi, turunc zerîresi, lüfâhiye zerîresi, sandal zerîresi, karma zerîre, ûd zerîresi ve 'abîr olarak adlandırılan misk zerîresi. Gayet güzel kokulu olan Hindistan ve Kirman zerîresi, gül suyu ile ıslatılarak bedenlere sürülmekteydi. Bkz. Bakır 2000, s.110-111.

⁸⁶ el-Beşrî 1997, s.330-332.

⁸⁷ Ziya Paşa 1305, s.519.

şöhreti yakalayamamışlardır. Onlardan biri de ‘**Ureyb b. Se’id el-Kurtubî**’dir. Bu hekim, Benî’t-Türk (Türk oğulları) olarak adlandırılan bir aileye mensup azatlı köle idi. Tıp, tarih ve edebiyat alanlarında çok geniş bilgi ve kültüre sahip olan ‘Ureyb, daha ziyade tıp alanında büyük bir başarı sağlamıştır. Onun önemli eserleri şunlardır: *Kitâb fî ‘Uyûni’l-Edviye* ve *Kitâb fî Halki’l-Cenîn ve Tedbiri’l-Hubâlâ ve’l-Mevlûd*. ‘Ureyb, Endülüs halifeleri Abdurrahman en-Nâsır ve onun oğlu el-Hakemü’l-Müstansir ve el-Hâcibu’l-Mansûr b. Ebî Âmir tarafından büyük ilgi ve alaka görmüştür. Çocuk tıbbı ile ilgili olan *Kitab fî Halki’l-Cenîn ve Tedbiri’l-Hubâlâ ve’l-Mevlûd* adlı eser, ‘Ureyb’in çok bilgili bir tabip olduğunu ortaya koymaktadır. Müellif eserinin mukaddimesinde, eserin yazımını isteyen ve kendisine bu konuda destek veren Halife el-Hakemü’l-Müstansir’e teşekkür ettikten sonra, eserin içeriğini anlatır⁸⁸.

Hilafet dönemi Endülüs’ünde şöhretli doktorlarından biri de **Se’id b. Abdurrahman b. Muhammed İbn Abdirabbih el-Endelüsî**’dir (ö. 342). Onun bazı hastalıkları tedavi etmede farklı yöntemleri vardı. Bu hekimin özellikle ateşli hastalıklar konusunda derin bir bilgi ve tecrübeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Anlatılanlara göre arkadaşı olan fıkıh âlimi Süleyman b. Eyyûb bir ateşli hastalığa yakalanır ve bu hastalığı uzun süre devam eder, bir gün hastanın babası İbn Abdirabbih’i ile görüşerek oğlunun hastalığı konusunda ondan bilgi ister. Bunu üzerine, anılan doktor ona 18 tane yuvarlak hap verir ve bu hapları her gün belli vakitlerde kullanmasını tavsiye eder. Hasta hapları kullandıktan sonra ayağa kalkarak eski sağlığına kavuşur⁸⁹.

Endülüs’ün önemli hekimlerinden biri de **Ebu Abdullah b. Muhammed b. Abdûn el-Uzrî el-Kurtubî**’dir. Bu tabip, H. 337 yılında Doğuya seyahate çıktı ve Basra’da birçok doktorla görüşerek onların görüş ve ilimlerinden faydalandı. Sonra memleketine dönmek için yola çıkan İbn Abdûn, plan değişikliği yaparak Mısır’a gitti ve buradaki Füstat Maristanı’nda başhekim olarak görev yaptı⁹⁰. el-Beşrî, onun, Füstat gibi önemli bir bilim merkezinde baş hekim olarak görev almasını, o dönemde derin tıbbî bilgilerinden dolayı Endülüslü doktorların büyük alaka gördüklerinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir⁹¹. İbn Abdûn, H. 360/M. 970 yılında memleketi Endülüs’e döndükten sonra Halife el-Hakemü’l-Müstansir’den bilimsel kariyerine uygun muamele gördü ve onunla oğlu Hişam’ın özel doktorluğunu yaptı. İbn Abdûn tıp ve tedavi alanlarında üstünlüğü ve başarısıyla tanınmaktadır.

⁸⁸ el-Beşrî 1997, s.343-344.

⁸⁹ el-Beşrî 1997, s.352.

⁹⁰ Devidâr 1994, s.444.

⁹¹ el-Beşrî 1997, s.351.

Halife en-Nâsır döneminde tıp alanında şöhret kazanan doktorlardan biri de Yahudi kökenli **Hasday b. Şebrût**'dur. Halifenin özel doktoru sıfatıyla Hasday'ın, aşırı şişmanlığı yüzünden devletin işlerini yürütemez duruma gelen, bundan dolayı da *Şişman* olarak lakaplandırılan Lyon kralı Şanca tarafından saraya davet edildiği ve başarılı bir tedavi sonucunda kralın fazla kilolarından kurtulduğu rivayet edilmektedir⁹².

Endülüs'te yetişen meşhur tabiplerden birisi de **Ebu Mervan Abdulmelik b. Ebî'l-Alâ' b. Zühr** (Latince'de Avenzoar)'dür. İbn Zühr, 1091 ile 1094 yılları arasında Sevilya (İşbiliyye) şehrinde dünyaya geldi. Bu tıp âlimi, tıp, kimya ve diğer tabîî ilimler konusunda meşhur bilim adamları yetiştiren Endülüslü bir ailenin çocuğu olarak büyüdü, uzun yıllar Muvahhidler hanedanının kurucusu Abdulmu'min'in veziri ve aynı zamanda saray tabibi olarak çalıştı. Babası fakih Muhammed b. Mervan, İşbiliyye'de önemli hadîs âlimlerinden biriydi. İbn Zühr gençliği döneminde doğuya yolculuk yaptı, bu esnada Kayrevan ve Mısır'da muhaddislerden hadis okudu ve en iyi bilim adamlarından tıp eğitimi gördü. Sonra memleketi Endülüs'e dönerek Dâniye şehrinde ikamet etmeye başladı. Burada şehir valisinden büyük ilgi gördü ve çalışmalarına devam ederek tıp alanında büyük bir şöhret yakaladı. Ebu Mervan hayatının son günlerinde Dâniye'den İşbiliyye'ye geçti ve 1162'de burada vefat etti⁹³.

Kendisinden sonra oğlu **Ebu'l-Alâ' Zühr b. Abdulmelik** de tıpkı babası gibi tıp alanında büyük şöhret kazandı ve Murabıtlar döneminde hükümdarların büyük desteğini gördü. Onun tıp alanında şu eserleri bulunmaktadır: *Kitâbu'l-Havâs*; *Kitâbu'l-Edviyeti'l-Müfredede*; *el-İzâh bi Şevâhidi'l-İftizâh*; *en-Nuketü't-Tıbbiyye*; *et-Turer* ve ilaçların yapımı konusunda bir makale.

Bu tabip, H. 525 (M. 1131) yılında Kurtuba'da vefat ettikten doğum yeri olan İşbiliyye'ye götürüldü ve orada defnedildi. Ölümünden sonra Murabıt hükümdarlarından Ali b. Yusuf, onun Merrakış ve Endülüs'te bulunan bütün eserlerini H. 526 yılında kopyalatarak İslam dünyasına dağıttırdı⁹⁴.

Doğu İslam dünyasında tabiplik yapan Endülüslü bir tabip de **Ubeydullah b. Muzaffer el-Bâhili**'dir. Hem şair hem de tabip olan Ubeydullah, el-Meriyye şehrinde dünyaya gelmiş ve 1127 yılında Bağdat'ta Selçuklu Sultanı Mahmud b. Melikşah'ın hizmetine girmiştir. Bu tabip anılan Sultanın emrine kırk deve ile nakledilen bir sahrâ hastanesi kurduğu söylenmektedir. Ubeydullah, 1154 yılında Dımaşk şehrinde vefat etmiştir⁹⁵.

⁹² Devidâr 1994, s.444-445.

⁹³ Bkz. Hitti 1989, c.II, s.917; Hüseyin 1997, s.406.

⁹⁴ Hüseyin 1997, s.407.

⁹⁵ Hitti 1989, c. II, s.918.

Endülüs'ün ünlü âlimlerinden **İbnu'l-Hatib** hem tabip hem de din âlimiydi. Daha çok edîb ve tarihçi olarak şöhret kazanan ve zamanla vezirlik makamına yükselen bu Endüslü âlim, Avrupalıların çaresiz kaldığı ve Allah'tan gelen bir bela olarak gördüğü salgın hastalıkları bulaşıcı hastalıklar olarak tanımlamaktadır⁹⁶.

XII. yüzyılda İslam felsefesinin en gözde isimleri olan İbn Rüşd, İbn Meymûn ve İbn Tufeyl aynı zamanda iyi birer hekim idiler. Bunlardan **İbn Rüşd** (1126-1198), tıpla alakalı on altı eser kaleme almış olup, bunların arasında *el-Külliyât fi't-Tıbb* isimli eserinin ayrı bir yeri vardır. Batıda çok yaygın biçimde tanınan bu eserde anatomi, fizyoloji, hastalıkların teşhis ve tedavisi, ilaçlar, gıda ve koruyucu hekimlik gibi çeşitli konular üzerinde durulmuştur⁹⁷. Felsefe ile dinin iç içe olmasını savunan **İbnu'r-Rüşd** titiz bir tabipti ve sık sık çevresindekilere “*teşrihle uğraşmanın imanı güçlendireceğini*” tekrarlamaktaydı. Anılan eserinde gözlerdeki ak tabakanın rolü hakkında çok parlak bilgiler sunduğu gibi, salgın hastalıklarla da ilgili önemli tespitler ortaya koymuştur. Bir kişinin asla iki defa çiçek hastalığına yakalanmayacağını söyleyen de odur.

1135 yılında Kurtuba'da doğan ve 1209'da Kahire'de ölen Yahudi asıllı Endüslü âlim **Musa b. Meymûn**'u da Ortaçağın hekimleri arasında anmak gerekir. İbnu'r-Rüşd'ün öğrencisi ve aynı zamanda Ortaçağın en büyük Yahudî kökenli filozofu olan bu hekim, Mısır'a geldikten sonra Salahaddin el-Eyyûbî'nin özel doktoru olarak görev yapmaya başladı. Bu esnada ayrıca İskenderiye şehrinde tıp araştırmalarını başlattı. Kahire'de, daha önce de adı geçen *el-İfâde ve'l-İtibâr* adlı eserin sahibi Abdullatif el-Bağdâdî, onunla görüştü ve fikir alışverişinde bulunarak ondan istifade etmeye çalıştı. İbn Meymûn'un eserlerinin tamamı Arapça olarak yazılmış olup daha sonra İbraniceye ve Latinceye çevrilmiştir. Bu hekim özellikle basur hastalığı ve tedavi yöntemleri üzerinde durmuştur. Bu hastalığın ameliyat yoluyla tedavi edilmesinin ancak zaruret halinde mümkün olacağını savunmuştur. O, astım hastalığının tedavisi için de kuru havayı ön görürdü. Eserlerinde psikolojik hastalıklara da yer veren İbn Meymûn, bu hastalığın tedavisi hakkında da bilgi vererek bunun için dengeli yaşamayı ve perhiz yapmayı tavsiye etmektedir⁹⁸.

İbn Tufeyl'e gelince, tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Abdulmelik b. Muhammed b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî'dir. H. 499 (M. 1105) yılında Gırnata'nın Vâdîs kasabasında doğduğu söylenmektedir. Arapların Kays kabilesine mensup olan bu âlim, Lâtin dünyasında Ebû Bekr künyesinden dolayı

⁹⁶ Hitti 1989, c. II, s.914-915.

⁹⁷ Özdemir 1997, s.69.

⁹⁸ el-Huveyrî 1996, s.225-226.

Albubacer adıyla tanınmaktadır. Gençlik yıllarında yoğun olarak fıkıh, tıp ve felsefe dersleri aldığı ve daha ziyade İbn Bâcce'nin eserlerini okuduğu anlaşılmaktadır. Ancak iyi bir tabip ve cerrah olarak da yetiştiği bilinen bir gerçektir. Bu özelliğinden dolayı da Muvahhidî Halifesi Ebu Ya'kub Yusuf b. Abdülmü'min'in sarayında başhekim olarak görev almıştır. İbn Tufeyl'in tıp biliminin yanında astronomi biliminde de çok bilgili olduğu söylenmektedir. Eserleri şöyledir: *Hay b. Yakzân* (bu eser yazarın ana fikirlerini kapsamaktadır. 7700 beyitten oluşan eser, yedi bölümden meydana gelmekte ve hastalıklar, sebepleri ve tedavi yöntemlerini ele almaktadır), *Urcûze fi't-Tıb* (Arap şiirindeki recez vezniyle yazılmış bir tıp kitabıdır), *Kasîde* (44 beyitten meydana gelen bu eser, Muvahhidî hükümdarı Ebu Yakup Yusuf'un isteği üzerine Arapları cihada teşvik için yazılmıştır), Astronomi ile ilgili bir makale, *Müraca'ât* ve *Mebâhis Beyne Ebî Bekr İbn Tufeyl* ve *Beyne İbn Rüşd fi Resmihî li Kitâbihî'l-Mevsûm bi'l-Külliyât, Risâle fi'n-Nefs*⁹⁹.

Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf döneminde tıp alanında yıldızı parlayan tabiplerden birisi de **Ebu Amir Muhammed b. Amir el-Belevî**'dir. Onun tıp alanında, *eş-Şifâ*' adında bir eseri bulunmaktadır. Anılan dönemde yetişen diğer tabipleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Amir b. Muhammed b. Yahya b. Muhammed b. Halife b. Yanak: Bu kişi İşbiliye'de Ebu'l-Alâ' b. Zühr'den tıp ve edebiyat dersleri almıştır.

Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Se'id b. Muhammed b. Abdurrahman b. Cûdî es-Sa'd.

Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf b. Cevşen el-Ezdi¹⁰⁰.

Murabıt hükümdarlarının tıp bilim ve çalışmalarına büyük önem verdiklerinin en önemli kanıtı ise bu dönemde *Re'isu's-Sinâ'ti't-Tıbbiyye* (Tıp sanatının başkanı) adı altında bir görevlinin ihdas edilmesidir. Bu da günümüzde sağlık bakanı olarak adlandırılan görevlinin tam dengini temsil etmektedir. Adından da anlaşıldığı gibi, bu görevli, hükümdar nezdinde tıp sanatı, ilaçlar ve droglarla ilgili eczacılıktan birinci derecede sorumlu bulunmaktaydı.

V. Sicilya'da Tababet

Ortaçağ İslam dünyasının önemli bir bölgesini temsil eden Sicilya Adası'nda da tıp bilimi ve çalışmalarında büyük bir gelişme gözlenmektedir. Burada yetişen ve şöhret kazanan tabiplerin başında **Ebu Abdullah Muhammed el-Hasan et-Tûbî es-Sıkkî en-Nahvî** gelmektedir. Bir veciz

⁹⁹ Bkz. Kutluer 1999, s.418-425.

¹⁰⁰ Hüseyin 1997, s.408-409.

sözde, bu Sicilyalı âlim için, “*Arapça'nın dil bilgisinde Niftaveyh*¹⁰¹’i, *Tıp ilminde ise İbn Mâseveyh'i aşmıştır.*” denilmektedir. Ancak onun tıp alanında herhangi bir eserinin bulunup bulunmadığı konusunda bilgi yoktur¹⁰².

Diğer bir tıp bilgini de, Dioskorides’in ilaçlar konusundaki eserini Yunanca’dan Arapça’ya çeviren **Ebu Abdullah es-Sıkkılı**’dır. Bu bilgin her şeyden önce çok iyi Yunanca biliyor ve konuşuyordu; ayrıca ilaçların özellikleri hakkında derin bir bilgiye sahipti. Endülüs halifesi en-Nâsır Abdurrahman b. Muhammed, Bizans imparatoru Ermanius’dan almış olduğu Dioskorides’in eserini, M. 948 yılında iyi derecede Yunanca bilen birçok tıp bilgini ile birlikte Kurtuba’da bulunan Ebu Abdullah es-Sıkkılı’ye vererek Arapça’ya tercüme edilmesini istemiştir¹⁰³.

Sicilya’da tıp alanında adı geçen diğer âlimleri de şöyle sıralamak mümkündür: **Ebu’l-Hasan Ali b. İbrahim b. Ali en-Nahvî** (Bu zat, İbnu’l-Mu’allim es-Sıkkılı olarak tanınmaktaydı), **Ebu’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ebi’d-Dâr es-Sıkkılı**.

Sicilya’da meydana gelen bir olaydan, buradaki doktorların sayıca çok olduğunu göstermektedir. Ali b. Muhammed b. Se’id ez-Zehrânî’nin, klasik kaynaklara dayanarak vermiş olduğu bir bilgiye göre, İbnu’s-Simne adında bir kumandan, sarhoş bir durumdayken eşine sinirlenerek tartışmaya başlamış ve bunun üzerine emir vererek ona hacemat (kan aldırma) yaptırılıp o şekilde ölüme terk edilmesini istemiştir. Ancak oğlu İbrahim’in olayı duyması üzerine şehirde bulunan bir grup doktoru getirterek annesinin iyileştirilmesini sağlamıştır. Olaydan da anlaşıldığı gibi, kaynaklarda adları zikredilmese de, Sicilya’da hatırı sayılır sayıda doktor bulunduğu; ayrıca burada tıp bilimi ve çalışmalarının da iyi bir seviyede olduğu görülmektedir¹⁰⁴.

Ebu Abdullah el-Mazerî tıp bilginlerinin en meşuru idi. Gerçekten de, *el-Mu’allim fi Fevâidi Müslim* adlı eserin yazarı olan el-Mazerî, tıp konusunda derin bir bilgiye sahip bulunuyordu. Öyle ki, memleketinde fıkıh konusunda kendisinden fetva alındığı gibi, tıp alanında da bilgilerinden herkes istifade etmekteydi. Onun tıp bilimine yönelmesi ve bu alanda derinleşmesine başına gelen bir olayın sebep olduğu bildirilmektedir. Olay şöyledir. Bir defasında el-Mazerî hastalandı, bu esnada Yahudi kökenli bir doktor onu tedavi ediyordu. Yahudi doktor ona şöyle dedi: “*ey imam siz dininizin bilimlerini öğrendiniz, ama bedenlerinizin bilimlerini bıraktınız, eğer bu memlekette Müslümanlar için*

¹⁰¹ İbrahim Niftaveyh, nahiv ilminde bir dahi ve edebiyat alanında mücit idi. M. 859’da Irak’ın Vâsıt şehrinde doğmuş ve M. 935 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir. Bkz. Ma’lûf 1976, s.712.

¹⁰² ez-Zahrânî 1996, s.489.

¹⁰³ ez-Zahrânî 1996, s.489-490.

¹⁰⁴ ez-Zahrânî 1996, s.490-492.

senin gibi bir âlimi kaybedersem, dinimden nasıl bir yakınlık beklerim ki". Bu söz el-Mazerî'nin üzerinde büyük bir etki yarattı ve o günden itibaren tıp bilimiyle uğraşmaya başladı.

Normanlar döneminde de Sicilya'da tıp ve eczacılık alanındaki gelişmeler duraklamadan devam etti. Bu dönemde bîmaristanlar sistemi ve uygulamaları Sicilya'ya geçti ve II. Fredrik zamanında Sicilya'nın başşehri Palermo'da bir tıp okulu açıldı. Daha sonra bu sistemler Batı Avrupa'da da görülmeye başladı ve bu gelişme Salerno'da bir tıp üniversitesine dönüşüverdi. Salerno tıp okulunun, Avrupa'daki ilk tıp üniversitesi durumuna gelmesinde elbette ki İslam dünyasında, özellikle de bu dünyanın doğu kısmında büyük gelişme gösteren İslam tıbbının büyük katkısı olmuştur. Zira XI. Yüzyılın sonlarında Normanlar, Sicilya adası ile Güney İtalya'yı ele geçirdikten sonra diğer İslam bilimlerine ve kurumlarına göstermiş oldukları büyük ilgi, destek ve teşviki Salerno okuluna da gösterdiler.

Anılan dönemde ünlü İslam coğrafyacısı ve *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirâki'l-Afâk* adlı eserin sahibi Sicilyalı **eş-Şerifu'l-İdrisî**, bitkiler ve otlarla ilgili *Câmi'u's-Sıfat li Eştâti'n-Nebât* ve *el-Edviyetü'l-Müfredede* adında iki eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birincisinde, birçok bitkiyi inceleyerek tanıtmış ve tedavideki özelliklerini açıklamaya çalışmıştır¹⁰⁵.

Normanlar dönemi Sicilya'sında meşhur tabiplerden biri de, *Kitâbu'l-Atıbbâ' fi'l-Amrâz minel'-Fârik ilâ'l-Kadem* adlı eserin sahibi **Sicilyalı Ahmed b. Abdusselâm**'dır. Bu hekim anılan eserini yirmi bölüm halinde kaleme almıştır. Eserin bölümleri şöyledir:

Birinci Bölüm: Baş ağrısına yararlı olan basit ilaçlar.

İkinci Bölüm: Göz hastalıkları.

Üçüncü Bölüm: Kulak hastalıkları.

Dördüncü Bölüm: Burun hastalıkları.

Beşinci Bölüm: Ağız hastalıkları.

Altıncı Bölüm: Boğaz ve boyun.

Yedinci Bölüm: Karaciğer ve mide.

Sekizinci Bölüm: Bağırsaklar.

Dokuzuncu Bölüm: Dübür.

Onuncu Bölüm: Böbrekler.

On Birinci Bölüm: İdrar kesesi.

On İkinci Bölüm: Erkek cinsel organı ile ilgili ilaçlar.

On Üçüncü Bölüm: Rahim ile ilgili ilaçlar.

On Dördüncü Bölüm: Eklemler.

¹⁰⁵ Hüseyin1997, s.571.

On Beşinci Bölüm: Yaralanmalar.

On Altıncı Bölüm: Yaralar.

On Yedinci Bölüm: Akciğer.

On Sekizinci Bölümü: Ateşli hastalılar ve kötü hava.

On Dokuzuncu Bölüm: Zehirlere ve haşere ısırıklarına yararlı olan ilaçlar.

Yirminci Bölüm: İnsan vücuduna yararlı olanlar ve eşyaların özellikleri¹⁰⁶.

Salerno tıp okulunda bir taraftan öğrenci yetiştiren diğer taraftan da tıp alanında eser kaleme alan tanınmış hocaları da şöyle sıralayabiliriz:

Gariopontus: 1050 yılında ölen bu hekim, beş kitaplık bir tıp ansiklopedisi yazmıştır.

Nicolas Praepositus: Salerno tıp okulunun müdürlüğünü de yapmış olan bu hekim, Batı Avrupa'nın ilk kodeksi olan *Antidotarium* adında eczacılıkla ilgili bir eser kaleme almıştır.

Trotula: Bu hanım hekimin, *De mulierum passionibus ante, in et post partum* adında jinekoloji, doğum, hijyan ve perhizleri konu edinen bir eser yazdığı söylenmektedir.

Afrikalı Konstantin (1015-1067): Bu hekim, Kartaca'da doğmuş, Suriye, Hindistan, Habeşistan ve Mısır'ı gezmiştir. Arapça ve Lâtince bilen Konstantin, XI. Yüzyılın başında Norman kumandanı Robert Guiscard'ın özel doktoru idi. Bir süre Salerno tıp okulunda hocalık yapmış, sonra da Monte Cassino manastırına çekilerek burada Hipokrat, Calinos ve Ali b. Abbas el-Mecusi'nin eserlerini Arapçadan lâtinceye çevirmiştir. *Doğu ve Batı'nın üstadı* lakabına sahip olan Konstantin, İslâm tababetini ve dolayısıyla da eski grekorumen tıbbı'nı Avrupa'ya taşıyan ve tanıtan hekim olarak tanınmaktadır.

Roggiero di Frugardo: Palermolu Roger adıyla da tanınan bu hekim, Batı'da bilinen en eski cerrahlik kitabı olan "Practica Rogerii" veya diğer adları "Rogerine" ve "Post mundi fabricam" olan eserin sahibidir. Anılan eserdeki bilgilerden bu hekimin, mumya pudrası veya ince kıyılmış tavşan kılı ile kanamaları durdurduğu, bir nevi anestezi temin etmek maksadıyla hastalarına narkotik maddelerle ıslatılmış süngerler koklattığı, arter ligatürleri, kafatası travmaları, trepanasyon, çıkıklar, karın yaraları, rektum ve uterus kanserleri ile ilgili ilginç bilgiler sunduğu ve guatrlı hastalara deniz yosunlarının küllerini ağızdan almalarını istediği, diğer bir deyişle basit bir iyod terapisi uyguladığı anlaşılmaktadır.

Parmalı Rolando: Palermolu Roger'in öğrencisi olan bu hekim, ilk defa olarak hastasını başı aşağıda, pelvis'i yukarıda yatırarak fıtığını tedavi etmiştir.

¹⁰⁶ Hüseyin 1997, s.572-573.

Bu hekimin, göğsünden yaralı olan bir hastasına ilk pülmonar lobektomi yaptığı da bildirilmektedir.¹⁰⁷

Bütün bu tıp ve eczacılıkla ilgili tabipler ve çalışmalar dışında Normanlar döneminde Sicilyalı **Ebu Sa'id b. İbrahim eş-Şerif** olarak tanınan bir tabip de, *el-Muncih fi't-Tedâvi fi Sunûfi'l-Emrâz ve's-Şekâvi* adında bir eser kaleme almıştır¹⁰⁸.

Değerlendirme ve Sonuç

İslam dünyasının, medeniyetin bütün alanlarında olgunlaşma dönemi, X. yüzyılın başlarından, Abbasî devletinin başkenti olan Bağdat'ın Moğol saldırıları esnasında Moğol hükümdarı Hülâgü tarafından korkunç bir tahribata uğraması ve anılan devletin tarih sahnesinden silinmesinin gerçekleştiği XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarına kadar devam etmiştir. Anılan zaman dilimi esnasında Papalık güdümündeki Katolik Kilisesi tarafından başlatılan Haçlı Seferleri sonucunda İslam dünyasının birçok bölge ve ülkesi önemli bir yıkım ve yıpranmayla da karşı karşıya kalmıştır. Ancak İslam dünyası, Fatimîler, Eyyübîler, Selçuklular, Artuklular ve Anadolu Selçukluları gibi güçlü devletler sayesinde bu saldırılara göğüs germeyi ve bu devreyi ucuz atlatmayı başarabilmiştir.

İşte biz anılan yüzyılları Türk İslam dünyası açısından olgunluk dönemi olarak değerlendirmekteyiz. Bu dönemde bütün bilim dallarında olduğu gibi, Tıp bilimi ve çalışmalarında da büyük bir gelişme göze çarpmaktadır. Biz bu çalışmada, Türkler dışındaki kavimler tarafından doğuda ve batıda yönetilen devletlerin tıp alanında kaydetmiş oldukları gelişmeleri ele almaya çalıştık. Bu da Bağdat merkezli Abbasî Halifeliği ve Kahire merkezli Fatimîler Devleti ile Kuzey Afrika, Endülüs ve Sicilya'daki gelişmeleri kapsamaktadır.

İslam dünyasının yükselme dönemi olarak adlandırdığımız Abbasî Devletinin ilk evresinde yer alan Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd ve oğulları döneminde Bağdat'ta Beytül-Hikme Bilim Akademisi çerçevesinde başlatılan tercüme hareketinin ve devamında gerçekleştirilen İslam rönesansının etkileri, 10-12 yüzyıllar ile 13. Yüzyılın ilk yarısında belirgin bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Bu önemli gelişme sadece İslam dünyasının doğusu ile sınırlı kalmadı, batısını da (Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya adası) derinden etkilemiş oldu. Böylece, anılan yüzyıllarda tıbbın teorik ve pratik alanlarında önemli gelişmeler meydana geldi. Bu dönemde tıp eğitimi daha bilimsel temeller üzerine oturtulmaya başlandı. Eskiden sadece Latince, Sanskritçe ve Süryanice yazılmış veya bu dillerden çevrilmiş eserlere dayanarak

¹⁰⁷ Atabek 1977, s.48-52.

¹⁰⁸ Hüseyin 1997, s.572.

tıp eğitimi yapılırken, bu dönemde İslam dünyasında yetişmiş Müslüman ve Gayr-ı müslim tabipler tarafından yazılan eserler kaynak olarak kullanılmaya başlandı. Zira bu devrede İslam dünyasının doğusunda ve batısında hayatını tıp bilimi ve mesleğine adanmış yüzlerce tabip eserler kaleme almaya ve hastalara şifa dağıtmaya çalışıyordu.

Olgunluk çağı olarak vasıflandırdığımız bu dönemde, sağlık sektöründe çalışan tabiplerin ve diğer personelin sayısında büyük bir artışın meydana geldiği de bir gerçektir. Zira bu dönemlerde hükümdarlar ve şehir yöneticileri tarafından günümüz sağlık kuruluşlarının kapasite ve kalitesine yakın olan onlarca şifahane, maristan ve akıl hastaneleri kurulmuştur. Anılan yüzyıllarda İslam dünyasının hemen her şehrinde hastalara şifa dağıtan tam teşekküllü bir hastane bulunuyordu. Üstelik bu hastanelerde insanların sınıfı, konumu ve cinsiyetine bakılmaksızın her türlü sağlık hizmeti verilmekteydi. Bu dönemde hastanelerde çalışan tabiplerden bazılarının bilimsel ve kliniksel bilgi ve becerilerini pekiştirmek ve tıp alanında meydana gelen yeni gelişmeleri takip etmek maksadıyla kendi memleketlerinden uzakta olan ülkelere seyahat ettiklerine de şahit oluyoruz. Bu amaçla İslam dünyasının doğusunda yaşayan tabipler, batısına, batısında ikamet edenler ise doğusuna giderek tıp alanında meydana gelen gelişmelerden yararlanmaya çalışıyorlardı. Yolculukları ve gittikleri ülkelerde ikametleri esnasında birçok sıkıntı ve meşkkatlere katlanan bu tabipler, memleketlerine ancak yıllarca süren uzun zamandan sonra dönebiliyorlardı. Bazen de şartların ağırlığından veya daha farklı bir ortama ve maddi refaha kavuştuklarından bir daha memleketlerine dönemiyorlardı. Bu da ister istemez o dönemin şartlarına göre ülkeleri açısından bir yetişmiş eleman kaybına veya beyin göçüne sebep oluyordu.

İslam dünyasının olgunluk çağında tıp bilimi ve sağlık alanında olumlu gelişmelerin yanında bazı olumsuz gelişmeler, aksaklıklar, ihmaller ve suistimaller de yaşanmaktaydı. Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de bazı ehliyetsiz ve liyakatsiz tabip ve sağlık personelinin hastaların hayatlarını alışılmışın dışında tehlikelere maruz bıraktıkları da oluyordu. En basit ahlak kurallarından yoksun olan bu şarlatanlar, halkın iyi niyetini ve çaresizliğini istismar ederek geçimlerini sağlamaya yelteniyorlardı. Tıp mesleği ile bağdaşmayan bu gibi durumlar, sadece küçük hacimli şehir ve kasabalarda değil, bazen yoğun nüfus potansiyeline sahip büyük şehirlerde de yaşanabiliyordu. Buna benzer bir durum da ilaç sektöründe yaşanıyordu. Kul hakkını ve dinî kuralları hiçe sayan bazı kötü niyetli kimseler, özellikle yoksul tabakaya mensup hasta ve hasta yakını olan insanları dolandırmak için her türlü yola başvurmaktaydılar. Oysa İslam dünyasının büyüklü küçüklü bütün şehirlerinde âmme davranışını kontrol eden ve meslek erbabını denetleyen hisbe

teşkilatına bağlı muhtesipler sıfatıyla donanımlı ve özel eğitimli devlet memurları canla başla görevlerini ifa ediyorlardı.

Bütün aksaklıklarına rağmen, İslam dünyasının olgunluk döneminde tıp bilimi ve sektörünün büyük bir gelişme kaydetmesini şu faktörlere bağlamak gerekir:

1. Teorik tıbbın yanında pratik tıbbın da önem kazanması ve alışılmışın dışında olgunluk düzeyine ulaşması: Olgunluk döneminden önceki dönemlerde tıp çalışmaları bir nevi ithal tıp görünümündeydi ve daha çok klasik eserlerden yapılan çevirilerdeki bilgilere dayanıyordu. Oysa olgunluk döneminde araştırma ve inceleme sonucu yazılan eserlerin sayısında bir hayli artış meydana geldi. Böylece tıbbın hemen her alanında eserler yazılmaya ve tıp kütüphaneleri kurulmaya başlandı. Bunu hükümdarların teşvikiyle sağlık kurumlarındaki artış takip etti. Sonuçta teorik tıpla pratik tıp arasındaki uçurum ortadan kalktı ve bu iki branş yönünden bir denge sağlandı. Pratik tıp alanındaki önemli gelişmeyi hastanelerde gerçekleştirilen başarılı ameliyatlardan anlamak mümkündür. Bu konuda olgunluk dönemi Endülüs'ünün medar-ı iftihar Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî'nin Kurtuba'da gerçekleştirmiş olduğu ağır cerrahî ameliyatları örnek verebiliriz. Bu ünlü Endülüslü tabip, her türlü cerrahî operasyonu gerçekleştirdiği gibi, o dönem için çok ağır bir ameliyat türü olan güatür ameliyatını büyük bir başarıyla yapabiliyordu.

2. Bilimsel tıbbın, ilkel veya geleneksel tıbbın önüne geçmesi: Aslında bugünde olduğu gibi tarih boyunca geleneksel tıp bilimsel tıpla paralel bir seyir takip etmiştir. Ancak bu tablo devletlerin azamet veya altın devirlerinde bilimsel tıp lehine değişivermiştir. İslam dünyasının olgunluk döneminde de bilime dayalı tıp büyük bir ilgi ve itibar kazanmıştır. Zira bu dönemde tıp olkuları açılmış ve tıp etiğine önem verilmiştir. Ayrıca hastanelerin, tabiplerin ve eğitimli yardımcı personelin sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Bu dönemde günümüzdekine yakın bir yapı ve fonksiyonda özel muayenehaneler açılmış; böylece göz ve diş hakîmliği de dâhil tıbbın her abranşında tabipler özel sektörde de çalışmaya başlamıştır.

3. Kişi ve toplum sağlığına yönelik bilinç ve aydınlanma seviyesinin yükselmesi: Kişi ve toplum yaşamında hijyan kültürü önem kazanmaya başlamıştır. Bunu şehirlerde açılmış olan hamamların sayısındaki artıştan da anlamak mümkündür. Ayrıca hükümdar ve saray mensupları ziyafetlerde bile birden fazla tabibin kontrolünde yemeklerini yiyorlardı. Netekim, İran kökenli Büveyhî hükümdarları bu uygulamayı asla ihmal etmiyorlardı. Ziyafetlerde hazır bulunan tabipler, hükümdarın sağlıklı beslenmesi konusunda ve hangi gıdaları alıp, hangi gıdalardan uzak durması yönünde tavsiyelerde bulunuyorlardı. Bu dönemde halk sağlığıyla ilgili de önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Her daldan tabibin bulunduğu tabipler heyeti, büyük şehirler

dışında kalan kırsal kesimdeki köy ve kasabaları gezerek insanları muayene etmeye ve hasta olanları tedavi etmeye çalışıyorlardı.

Sonuç olarak İslam dünyasının olgunluk çağındaki tıp bilimi ve çalışmalarında ve hatta tıp sektöründe, bu dönemden önceki eski dönemlere nazaren büyük bir gelişme meydana geldiği belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu gelişmeyi, tabipler başta olmak üzere eğitilmiş sağlık personelinin sayısından, anılan dönemde tıp ve tıbbın yardımcı bilimlerini alanına kaleme alınan eserlerin miktarı ve kalitesinden, özellikle büyük şehirlerde kurulan ve tıp eğitimi veren okulların kapasitesinden, anılan dönem için yeni bir gelişme de olsa tıp kütüphanelerinin varlığından, çeşitli şehirlerde hastalara Dârü'l-Merdâ, Dârü's-Şifâ ve Maristân veya Bîmaristan adı altında hizmet sunan hastanelerin bolluğundan ve sağlık alanındaki faaliyetlerinden, hastalara ilaç temin etmek için geceli gündüzlü faaliyet gösteren eczanelerin etkinliğinden ve de buralarda çalışan eczacıların biyografilerinden rahatça anlaşılmaktadır. Elbette ki tıp ve sağlık alanında meydana gelen bu olumlu gelişmelerin gerçekleşmesinde, bu dönemde İslam dünyasının birçok ülke ve coğrafyasını yöneten hayırsever ve bilinçli hükümdar ve emirlerin, sağlık kurumlarında idarecilik yapan tabiplerin büyük emeği bununmaktaydı. Zira tababet gibi bir sektörün ancak çok büyük maddî destek, katkı ve kaynaklarla yürütüleceği bilinmektedir. Üstelik o dönemlerde tababet ve sağlık kurumlarındaki hizmetin bir bölümü günümüzdeki gibi özel sektör tarafından yerine getirilmiyordu. Aksine özel muayenehaneler hariç, bu sorumluluk ve yük tamamen devletin görevleri arasında yer alıyordu ve bu alanda halka sunulan hizmet ve yardımlar genelde ücret alınmadan yapılmaktaydı.

KAYNAKLAR

- Ahmed 1997 Ali Ahmed; *Târihu'l-Fikri'l-Arabî el-İslâmî*, Dimaşk.
- Ahmed 1980 Aziz Ahmed; *Tarihu Sıkilya el-İslâmiyye*, (Arp. Trc. Emin Tefvik et-Tıbî), Kahire.
- Ali (trz.) Vefâ' Muhammed Ali; *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tesalluti'l-Buvehyiyîn*, İskenderiye.
- Amari (trz.) Michele Amari; *el-Mektebetü'l-Arabiyye es-Sıkiliyye (Nusûs fî't-Târih ve'l-Büldân ve't-Terâcim ve'l-Merâci')*, Beyrut.
- Atabek 1977 Emine Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul.
- Avcı 2007 Necati Avcı; *Harran ve Bilginleri*, Ankara.
- el-A'zamî 2001 Ali Zarif el-A'zamî; *Tarihu'd-Düveli'l-Yunâniyye ve'l-Fârisiyye fî'l-İrâk*, Mısır.
- Bakır 2000 Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara.
- Bakır 2013 Abdulhalik Bakır; "Geç Ortaçağ el-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2010, Cilt: VIII, Sayı: 2, s.51-167.
- Bayat 2010 Ali Haydar Bayat; *Tıp Tarihi*, İstanbul.
- el-Beşrî 1997 Sa'd Abdullah Salih el-Beşrî; *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe fî'l-Endelüs*, H. 316-H. 422/M. 928-M. 1030, Mekke.
- Bozkurt 2002 Nahide Bozkurt; *Mu'tezile'nin Altın Çağı- Me'mun Dönemi-*, Ankara.
- Cemal 1991 Abdullah Muhammed Cemal; *ed-Devletü'l-Fâtumiyye*, Kahire.
- Çelik 2008 Aydın Çelik; *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ.
- Devidâr 1994 Hasan Yusuf Devidâr; *el-Müctama'ü'l-Endelüsî fî'l-Asri'l-Emevî (H. 138-422/M.755-1030)*, Kahire.
- Dramur 1990 Rengin Dramur, "Ebû Reyhân Bîrûnî'nin Kitâb-ı Saydele fit-Tıbb'ında Bazı Droğlarla Tedavi", *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyrûnî, ve İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, s. 331-346.
- ed-Dûrî 1980 Takıyyuddin Arif ed-Dûrî; *Sıkılliyye, İlâkâtuha bî Düveli'l-Bahri'l-Mutavassıt el-İslâmiyye mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Ğazvi'n-Normandî (H. 212-484/ M. 827-1091)*, Bağdat.
- Ebu's-Salt 1972 Ebu's-Salt el-Endelüsî, "er-Risâletü'l-Mısriyye" (Thk. Abdussellâm Muhammed Hârûn), *Nevâdiru'l-Mahtutât*, Mısır, c. I, s.32-37.
- Ebu's-Salt 2008 Ümeyye b. Abdulaziz el-Endelüsî; Mısır Risâlesi, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, s.235-271.
- el-Ehvânî Ahmed Fuad; *el-Kindî Feylesüfu'l-Arab*, Mısır, (Trz.).

Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları

- Eyyûb 1989 İbrahim Eyyûb; *et-Tarihu'l-Abbâsi es-Siyâsi ve'l-Hadârî*, Beyrut.
- Ferruh 1983 Ömer Ferruh; *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi İbn Haldun*, Beyrut.
- Frye 2009 Richard N. Frye; *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Ed. Bernard Lewis-Heath W. Lowry), (Çev. Füsun Tayanaç-Tunç Tayanç), Ankara.
- Gırnâtî 2011 Ebû Hâmid Muhammed Gırnâtî; *Gırnâtî Seyahatnâmesi*, (Haz. Çev. Fatih Sabuncu), İstanbul.
- Gökhan 2008 İlyas Gökhan; *Fatımîler Devleti, Toplumsal Karışıklıklar, İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar (969-1171)*, Ankara.
- Halife b. Hayat 2008 Halife b. Hayat, *Tarihu Halife b. Hayat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara.
- Hallâk (Trz.) Harbi Abbas Atito Mahmud-Hassan Hallâk; *el-'Ulûm 'İnde'l-Arab Usûluhâ ve Melâmihahâ'l-Hadâriyye*, Beyrut.
- Harun 1985 Abdussellâm Muhammed Harun, *Kunnâşetü'n-Nevâdir*, Kahire.
- Havale 2000 Yusuf b. Ahmed Havale, *el-Hayâtü'l-'İlmiyye fi İfrikiyye el-Mağribu'l-Ednâ Münzü İtmâmi'l-Feth ve Hatta'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicri*, c. II, Mekketü'l-Mukerreme.
- el-Hamevî 1977 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut.
- Hitti 1989 Philip K. Hitti; *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), c. II, İstanbul.
- el-Huveyrî 1996 Mahmud Muhammed el-Huveyrî; *Misr fi'l-Usûri'l-Vüstâ*, Kahire.
- Hüseyin 1997 Hamdi Abdulmun'im Muhammed Hüseyin; *et-Tarihu's-Siyâsi ve'l-Hadârî li'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi Asri'l-Murâbitîn*, Mısır.
- İbn Butlân 2008 İbn Butlân, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, s.543-588.
- İbn Cübeyr 2003 İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), İstanbul, 2003.
- İbn Ebî Usaybi'a İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabâkâti'l-Etibbâ'* (Thk. Nizâr Rıza), Beyrut, (Trz.)
- İbn Havkal 1967 İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden.
- İbn Sina (Trz.) İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali; *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Beyrut.
- İbn-i Sînâ 2000 İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (Çev. Esin Kâhya), İkinci Kitap, Ankara.
- İbnu'l-Belhî 2008 İbnu'l-Belhî, *Farsnâme*, (Çev. Abdulhalik Bakır - Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, s.23-148.

Abdulhalik Bakır

- İbnu's-Sâ'î 2008 Tâcuddin Ebî Tâlib Ali b. Encüb İbnu's-Sâ'î; "Halifelerin Hatunları" Olarak Adlandırılan Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, s.151-267.
- İbnu'n-Nedîm 1994 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut.
- el-İdrisî 1989 el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fi İhtirâkî'l-Âfâk*, Beyrut.
- İmamüddin 1990 S. M. İmamüddin; *Endülüsi Siyasî Tarihi*, (Çev. Yusuf Yazar), Ankara.
- el-İstahrî 1927 el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden.
- Karamânî 1992 Ahmed b. Yusuf Karamânî; *Ahbâru'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fi't-Târih*, (Thk. Ahmed Hatît-Fehmi Sa'd), c. II, Beyrut.
- Karlığa ve Kazancıgil 1999 Karlığa, Bekir - Kazancıgil, Aykut; "Ali İbn Abbâs el-Mecûsî ve "Kitâbü'l-Melikî", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Ankara, s.25-54.
- Kemaleddin 1985 Celil Kemaleddin; Bağdâd Merkezü'l-'İlm ve's-Sekâfeti'l-'Âlemiyye fi'l-Kurûni'l-Vüstâ, Bağdad.
- el-Kıftî 1908 el-Kıftî, Cemaleddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Kâdi'l-Eşref Yusuf; *Târihu'l-Hukemâ'*, (Thk. Julius Lippert), Leipzig.
- Kutluer 1999 İlhan Kutluer; *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İbn Tufeyl Maddesi, İstanbul, c.XX, s.418-425.
- el-Makdisî 1904 el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden.
- Ma'lûf 1976 Lewis Ma'lûf; *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut.
- Ma'ruf 1983 Beşşar Avvâd Ma'ruf; İzdihâru'l-Hareketi'l-Fikriyye, *el-İrâk fi't-Târih*, Bağdat.
- Mazaherî 1972 Ali Mazaherî; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok). İstanbul.
- Mez 2000 Adam Mez; *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul.
- Moreno 2008 Martino Mario Moreno; Sicilya'da Müslümanlar, (Çev. Abdulhalik Bakır-Aydın Çelik), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, s.688-737.
- Nâsır-ı Husrev 1950 Nâsır-ı Husrev, Sefername, (Çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul.
- Özdemir 1997 Mehmet Özdemir; *Endülüsi Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)*, Ankara.
- Palencia 1955 Angel Gonzalez Palencia; *Tarihu'l-Fikri'l-Endelüsi*, (Arp. Trc. Hüseyin Mü'nis), Kahire.
- Robinson 1943 Victor Robinson; *The Story of Medicine*, New York.
- Sâlim 2008 Abdulaziz Sâlim; İslam Çağında Kurtuba, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, s.284-317.

Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları

- es-Se'âlibî 1995 Abdulaziz es-Se'âlibî; *Sukûtu'd-Devleti'l-Emeviyye ve Kıyâmi'd-Devleti'l-Abbâsiyye (H.132-M.750)*, (Thk. Hammâdi es-Sâhilî), Beyrut.
- es-Se'âlibî 1985 Ebu Mansur es-Se'âlibî; *Simâru'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mensûb*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire.
- Seyyid 1992 Eymen Fuad Seyyid; *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fi Mısır Tefsîr Cedîd*, Beyrut.
- Şeyban 2007 Lütfî Şeyban; *Mudejares Sefarades Endülüs'lü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul, 2007.
- Şeyban 2010 Lütfî Şeyban; *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul.
- Taha 2001 Cemal Ahmed Taha; *Medinetü Fâs fi Asreyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn min 448/1056. İlä 668/1269*, İskenderiye.
- Terzioğlu 1992 Arslan Terzioğlu; *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Bîmârîstân Maddesi, İstanbul, c.VI, s.163-178.
- Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia 2001 Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, (Çev. Nuh Aslantaş), İstanbul.
- Ünver 1940 A. Süheyl Ünver; *Selçuk Tababeti XI-XIVüncü Asırlar*, Ankara.
- Yakıt 2008 İsmail Yakıt; "Farabî Galenos'u Niçin Eleştirdi", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir - Öztan Öncel - Yusuf Küçükdağ - Berrin Okka - Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, c.1, s.11-23.
- Yıldız 1988 Hakkı Dursun Yıldız; *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Abbâsiler Maddesi, İstanbul, c.I, s.31-48.
- ez-Zahrânî 1996 Ali b. Muhammed b. Se'id ez-Zahrânî; *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Sıkâye el-İslâmiyye (H.212-484/M.826-1091)*, Mekke'l-Mukarreme.
- Zeydan 1967 Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, c.II, Beyrut.
- Ziya Paşa 1305 Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, İstanbul.

Dioskorides'in kitabının Arapça çevirisinden bir sayfa.